

Tefsîr Usûlünde İhtilâf Algısının Bazı Çıkmazları ve İhtilâfa Alternatif Bakış Açısı

Ferruh KAHRAMAN*

Öz: Tefsîrde ihtilâf hicrî sekizinci yüzyılda literatüre girmiştir. Bundan önce tefsîrde görülen ihtilâflar, batıl ve fasit te'vil kavramlarıyla isimlendirilmiştir. Sahabe tefsîrinde ihtilâf müsemmanın başka isimlerle ifade edilmesi ve bir şeyin tamamı değil de onun bazı nevi ve kısımlarını ifade şeklinde olmuştur. Tabiin dönemi de yaklaşık olarak sahabe ile aynıdır. Muahhar asırlarda re'y ile tefsîrin bir sonucu olarak te'vil problemi ortaya çıkmıştır. Birkaç asır, batıl ve fasid te'villerden sakınma şeklinde yorumlanan ihtilâf, hicrî sekizinci yüzyıldan itibaren tenevvü ve tezat şeklinde ele alınır olmuş; ayrıca ihtilâf tümüyle reddedilmemiştir. Pek çok müfessir ve usulcü çeşitli isimlendirmeler ve sınıflandırmalarla tefsîrde ihtilâf konusuna değinmiştir. Son dönemde bazı tefsîr ricali bu konu üzerinde müstakil çalışmalar dahi yapmışlardır. Bu makale, şimdye kadar ihtilâf üzerine yapılmış isimlendirme ve tasnifleri değerlendirmiş ve bu konuyu daha anlaşılır kılacak, açıklayıcı ve kapsayıcı terimler bulmaya çalışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, ihtilâf, ihtilâf çeşitleri, ihtilâf sebepleri.

The Problems of Perception of Disagreement in Qur'anic Exegesis and an Alternative Point of View

Abstract: The Qur'anic exegesis began at the 8th century. Before this century, disagreements are called as invalid, *fasid* and null, *batıl*. Tittles are called referring the whole body or some of it during the sahabe perod. More or less the Tabii period resembles the same character. In later period as a consequence of interpreting the text with rearon, *re'y*, problem of explaining, *te'vil*, has become vitible. The disagreement was considered as avoiding from null and invalid interpretation for a couple of centuries, and after 8th century it was perceived as variety, *tenevvü* and contradiction, *tezat*. Moreover disagreement was not rejected. A lot of methodolojists and commentators examined the subject through different names and titles. In later period some commentators studied the subject septretly. This article has examined different names and titles regarding the disagreement in commentariel literature and has made some more clacification, explanation and interpretation.

Keywords: Qur'anic exegesis, disagreement, variety, the problem of perception.

İktibas / Citation: Ferruh Kahraman, "Tefsîr Usûlünde İhtilâf Algısının Bazı Çıkmazları ve İhtilâfa Alternatif Bakış Açısı", *Usûl*, 12 (2010/1), 131 - 158.

* Yrd.Doç.Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

I. GİRİŞ

İslâm literatüründe ihtilâf konusunda en çok eserin verildiği alan fıkhıdır. Hemen hemen fıkıh ilminin bütün alanlarında ihtilâf edebiyatına dair bir çok eser kaleme alınmıştır.¹ Fıkıhtan sonra ise ihtilâf ve red konusunda en çok eserin verildiği alan nahivdir.² İhtilâfla ilgili eserlerin meydana getirildiği üçüncü alan ise hadîs'dir. Hadîs ilminin hem usûl hem hem de hadîs isnadı konularında bu alana ait bir hayli çalışmalar yapılmıştır.³

Tefsîr, akâid, kelâm, felsefe, mantık, sosyoloji ve psikoloji gibi ilimlerde de ihtilâflarla ilgili eserler meydana getirilse de bu çalışmalar hiçbir zaman fıkıh, dil ve hadîs ilminde meydana getirilen eserler seviyesine ulaşamamıştır. Ancak yukarıda adı geçen bu ilimlerin konusu ve bu ilimlerdeki ihtilâflardan bahseden eserlere her zaman rastlamak mümkündür.

Bu çalışma müstakil bir tefsîr usûlü çalışmasıdır. Bunun için ulûmu'l-Kur'an, tefsîr usûlleri, ihtilâflar ve reddiye üzerine yazılmış önemli eserlere başvurulmuştur. Bunun yanında, başta Kütüb-ü Sitte olmak üzere meşhur hadîs kaynakları, mezhepler tarihi ve dinler tarihi kaynaklarından da istifade edilmiştir.

Tefsîrde ihtilâf literatürüne bakıldığında, Suud b. Abdillâh el-Füneysân'ın *İhtilâfu'l-müfessirin esbâbühü ve âsâruhü*, Muhammed Salih eş-Şâyi'nin *Esbâbü ihtilâfi'l-müfessirin*, Abdülilâh'ın *Esbâbü ihtilâfi'l-müfessirin fi âyâti'l-ahkâm* ve Ferruh Kahraman'ın *Ulûmu'l-Kur'ân Özelinde Tefsîrde İhtilâflar* adlı kitapları bu alanın müstakil eserleridir. Bunlara tefsîrde yanlış yönelişleri ele alan Muhammed Hüseyin ez-Zehabi'nin *el-İtticâhâtü'l-münharife* ile Abdülcelil Candan'ın *Kur'ân Tefsîrinde Sapma ve Nedenleri*, Muhammed Vehbi Dereli'nin *Tefsîrde Yanılgı Sebepleri ve Bunlardan Korunma Yolları* ile Said Şimşek'in *Günümüz Tefsîr Problemleri* adlı eserlerini de dahil etmek mümkündür. Bunun yanında ulûmu'l-Kur'an, tefsîr usûlleri ve tefsîr mukaddimelerinde ihtilâflar, konular halinde işlenmiştir.

Bu makalede, Kur'ân-ı Kerîm'in, anlaşılması ve yorumlanması noktasındaki ihtilâflar ele alınmakla beraber özellikle tefsîr usûlcülerinin ihtilâf algısına değ-

¹ Taberî, İbn Cerîr Ebû Cafer, *İhtilâfu'l-fukahâ*, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, ts.; Cessâs, Ebû Bekir Ahmed b. Ali Râzî, *Muhtasarü ihtilâfi'l-ulemâ li't-Tahâvî*, (nşr. Abdullah Nezir Ahmed), Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1995; Dihlevî, Şah Veliyyullah, *el-İnsâf fi beyâni sebebi'l-ihtilâf*, (nşr. Abdulfettâh Ebû Gûdde), Dâru'n-nefâis, Beyrut 1997.

² İbnü'l-Enbârî, Ebu'l-Berakât Abdurrahmân b. Muhammed b. Ebî Saîd, *el-İnsâf fi mesâili'l-hilâf beyne'n-nehviyyin el-Basriyyin ve'l-Kûfiyyin* (Muhyiddin Abdulhamîd), Matbaatu's-seâde, Mısır 1955.

³ Buhârî, Husumât, 1; Çakan, İsmail L., *Hadislerde Görülen İhtilâflar ve Çözüm Yolları*, İslâmi İlimler Vakfı Neşriyatı, İstanbul 1982; Tekineş, Ayhan, *Hadisleri Anlama Problemi*, Işık Yayınları, İstanbul, 2002.

nilmiş, daha sonra bunların kritiği yapılmış, en sonunda da alternatif bakış açısı sunulmaya çalışılmıştır.

II. TEFŞİR USÛLÜNDE İHTİLÂF ALGISI

Tefsîr usûlünde ihtilâf konusu ele alınırken usûlcüler veya müfessirler söz konusu kelimenin anlamı ve tahliline fazla girmeden ihtilâfları çeşitlilik üzerinden değerlendirmişlerdir. Daha sonra ihtilâf sebeplerini değişik başlıklar altında art arda sıralayıp örneklendirmişlerdir. Dolayısıyla bu bölümde onların bakış açılarına yer verildiği için sadece müfessir/usûlcü gözüyle ihtilâf çeşitleri ve sebeplerine değinilmiştir.

A. Tefsîr Usûlünde İhtilâf Çeşitlerinin Ele Alınışı

Tefsîr usûlünde ihtilâfın tanımı, daha çok çeşitlilik üzerinden yapılmıştır. Usûlde ihtilâflara ilk değinen kişi İmâm Şafî (ö. 204/819)'dir. Tefsîr ve fıkıh usûlünün ilk özel kaynağı olarak değerlendirilen "*Risâle*"sinde İmâm Şafî, ihtilâfın iki türlü olduğunu bunlardan birincisinin haram; ikincisinin ise haram olmadığını ifade etmiştir⁴. Diğer konularda olduğu gibi ihtilâfları da tartışma konusu şeklinde soru cevap olarak ele alan Şafî, Allah'ın kitabı ve Resûlünün sünnetinde açıkça belirtilen konularda bunları bilenlerin yaptıkları ihtilâfların haram olduğunu; te'vil edilmesi mümkün ve ancak kıyas yoluyla ulaşılabilecek konulardaki ihtilâfların da caiz olduğunu ve hiçbir mahzurunun olmayacağını ifade etmiştir⁵. Ona göre hakiki ihtilâf, Allah'ın kitabı ve Resûlün sünnetinde açıkça belirtildiği halde ve bile bile bunun zıddı savunulan ihtilâflardır. Şafî, Kur'an ve sünnete muhalif olan haram kılınmış ihtilâfların Âl-i İmrân⁶ ve Beyyine⁷ sûresindeki âyetlerle apaçık bir şekilde yasaklandığını ifade etmiştir⁸. Caiz olan ihtilâf ise, te'vil edilmesi mümkün ve ancak kıyas yoluyla ulaşılabilecek konularda ortaya çıkanlardır ki bu tür ihtilâfların bir mahzuru yoktur. Boşama ve vefat durumunda geride kalan eşin iddet durumları ve miras payı gibi konularda zikredilen farklı görüşler, ihtihada dayalı ihtilâflara girer ki bunlar caiz ihtilâflardır⁹.

⁴ Şafî, Muhammed b. İdris, *er-Risâle*, (Ahmed Muhammed Şakir), Mustafa el-Bâbi el-Halebi, Mısır 1940, s. 560.

⁵ Şafî, *Risâle*, s. 560.

⁶ Âl-i İmrân 3/105; {وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ تَفَرَّقُوا وَاخْتَلَفُوا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْبَيِّنَاتُ وَأُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ} "Kendilerine kesin delillerin gelmesinden sonra bölünüp ihtilafa düşenler gibi olmayın. Onlar için büyük bir azap vardır".

⁷ Beyyine 98/4. {وَمَا تَفَرَّقَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ إِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمْ الْبَيِّنَةُ} "Ehl-i kitap mensupları, o kesin delil gelinceye kadar bu konuda ihtilaf etmemişlerdi".

⁸ Şafî, *a.g.e.*, s. 561.

⁹ Geniş bilgi için Bkz. Şafî, *a.g.e.*, s. 561-598.

Taberî, (ö.310/923) tefsirinin “Müfessirlerin ileri gelenlerinden bazılarının seleften rivâyet ettiği haberler” başlığı altında müfessirlerin hataya düşmemeleri için tefsîr konusunda nasıl hareket edeceklerine dair tavsiyelerde bulunmuştur. Daha sonra Taberî, tefsîr ilminin önemi ve şerefine değindikten sonra, iyi bir tefsîrin yapılması için Arap dilinin çok iyi bilinmesi gerektiğini söylemiştir¹⁰. Tefsîrdeki ihtilâflara açık bir şekilde değinmeyen İmam Taberî, ihtilâflı konularda rivâyetlerin hepsini vermiş ve sonra kendi görüşünü ortaya koymuştur. Meselâ, İsrailoğullarının ölüye vurup da onun dirilmesi ile emredildiği sığırın belirlenmesi¹¹, Hz. İsa’ya indirilen sofradaki yiyeceklerin neler olduğu¹², şehrin uzak tarafından gelen adamın nasıl olduğu gibi¹³ pek çok konuda ihtilâfın olduğunu belirtmiş ve bu konuyla ilgili rivâyetleri verdikten sonra kendisi de farklı değerlendirmeler yapmıştır.

İbn Atiyye (ö. 546/1151) ihtilâfları, re’y ile tefsîr bağlamında ele almıştır. O, rey (batıl re’y) ile tefsîri yasaklayan hadisleri, alimlerin görüşlerini gözardı ederek ve gerekli ilimlerden yoksun bir şekilde kendi görüşüne göre tefsîr yapanlara hamletmiştir¹⁴. Dolayısıyla tarihî rivâyetleri ve tefsîr için bilinmesi gereken ilimleri öğrendikten sonra rey ile tefsîr yapmanın hiçbir mahzuru olmadığını ifâde etmiştir. Bunun dışında Kur’ân’ın lügat, nahiv ve fikhî yönlerden değişik tefsîrlerin yapılabileceğini de söylemiştir¹⁵.

Kurtubî (ö. 671/1272) ise tefsîrdeki ihtilâfların iki sebepten kaynaklandığını ifâde etmiştir. Bunlardan birincisi, kişinin kendi görüş ve maksadına delil getirmek için Kur’ân’ı, rey ve hevasına uygun olarak te’vîl etmesi; diğeri de kişinin Kur’ân’ın garipleri, mübhem lafızları, ihtisâr, hazf, izmâr, takdîm ve te’hîrle ilgili nakilleri bilmeden zâhirî Arapça’ya göre tefsîr yapmasıdır. Kim Kur’ân’ı zâhirî Arapça ile yorumlar ve mücerret Arapça bilgisi ile mânâlar vermeye çalışırsa çok hatalar yapar¹⁶, demiştir. Kurtubî bu konudaki hataya en güzel örnek olarak da İsrâ sûresi 59. âyetini göstermiştir¹⁷.

¹⁰ Taberî, İbn Cerir Ebû Cafer, *Câmiu'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'ân*, Daru'l-fikr, Beyrut 1995, I, 63, 64.

¹¹ Bkz. Taberî, *a.g.e*, I, 478, 488.

¹² Bkz. Taberî, *a.g.e*, V, 173-182.

¹³ Bkz. Taberî, *a.g.e*, XII, 188-190.

¹⁴ İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdulhak, *el-Muharraru'l-veciz fi tefsîrfl-Kitâbi'l-Aziz*, y.s. Katar 1977, I, 28, 29.

¹⁵ İbn Atiyye, *a.g.e*, I, 28, 29.

¹⁶ Bkz. Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-kütübî'l-Mısriyye, Mısır 1967, I, 33, 34; Aydın, Muhammed, “Âyetleri Yorumlamada Düşülen Hatalar Üzerine Bir İnceleme”, *SAÜ, İlah., Fak., Der.*, 4/2001, SAÜ., Alemdar Ofset, Adapazarı 2001, s. 113-144.

¹⁷ Bu âyet-i kerimenin mânâsı “Biz Semud’a gerçeği gösteren bir mucize olarak dışı deveyi verdik, onun sebebiyle zalim oldular” iken Kur’ân’ın zâhirine göre tefsîr etmeye çalışan bir kısım kim-

İbn Teymiyye'ye (ö.728/1327) kadar, tefsîrdeki ihtilâflar daha çok "Kim kendi görüşüne göre Kur'ân'ı tefsîr ederse cehennemdeki yerine hazırlansın"¹⁸ veya "Kim kendi görüşüne göre Kur'ân'ı tefsîr ederse, isabet etse de hata yapmıştır"¹⁹ hadislerine dayandırılarak, tefsîrde sapma ve hatalar şeklinde telakki edilmiştir. Ancak İbn Teymiyye'yle birlikte tefsîrdeki ihtilâfların hem tanımı, hem de ihtilâfların ele alınması ve değerlendirilmesi değişmiştir. İlk defa İbn Teymiyye (ö.728/1327) başta tefsîri için yazdığı Mukaddimesinde, Mecmû'ul-fetâvâ ve İktidâû's-sıraâtî'l-müstakîm adlı eserlerinde ihtilâfın tanımını tenevvü ve tezâd şeklinde çeşitlilik üzerinden yapmıştır²⁰. İbn Teymiyye bu durumu şöyle izah etmiştir:

"Selefin tefsîrdeki ihtilâfları çok az olmuştur. Onların hükümlerle ilgili konulardaki ihtilâfları tefsîrden daha çoktur. Ayrıca onlardan sahih olarak gelen ihtilâfların çoğu da, tezâd ihtilâfi olmayıp tenevvü ihtilâflarıdır"²¹. "Tenevvü ihtilâfları Kur'ân'ı anlayamama, yanlış anlama veya Kur'ân'ın ruhuna ters düşen bir anlama değildir. Müfessirler arasında da birbirlerine zıt düşen açıklamalar da değildir. Bunlar sadece isim, sıfat, ibare ve ifâdelerde olan farklılıklardır"²².

İbn Cüzeyy el-Kelbî (ö.741/1340) tefsîrde ittifak edilen konuların yanında ihtilâf edilenlerin de olduğunu ve bunların üçe ayrıldığını belirtmiştir. Bunlardan birincisi mânâ aynı olmakla beraber ibarede olan ihtilâf (tenevvü/farklılık); ikincisi âyetin daha iyi anlaşılması için farklı örneklerin verilmesidir. İbn Cüzeyy el-Kelbî, bu ikisini hilâf (tezaat ihtilâfi) olarak kabul etmemektedir. Üçüncüsü ise, bir âyetin mânâsında meydana gelen ihtilâflardır ki bunda müfessirlerin görüşleri arasından birinin tercih edilmesi söz konusudur. Tercih söz konusu olduğundan dolayı da asıl hilâf burada cerayan etmektedir²³. İhtilâf sebepleri konusunda da ayrıntılarına girmeden ve örneklendirmeden oniki ihtilâf sebebi

seler mahzuf mevsuf olan (ayaten) lafzını itibara almadan "gören bir deve" şeklinde yorumlamışlardır. Kurtubî, *a.g.e*, I, 33.

¹⁸ Tirmizî, Kitâbü't-tefsîr 1.

¹⁹ Ebû Dâvûd, Kitâbü'l-ılm 5.

²⁰ Bkz. İbn Teymiyye, *Mukaddime fî usûli't-tefsîr*, Dâru's-sahâbet't-turâs, Batanta 1988, s. 67; İbn Teymiyye, *Mecmû'ul-fetâvâ*, Mektebetü'l-meârif, Ribat/Mağrib t.s. XIII, 381; İbn Teymiyye, *İktidâû's-sıraâtî'l-müstakîm*, (thk. Nasır bin Abdülkerim Akl), Şirketü'l-ubeykân, Riyad 1984, I, 128.

²¹ İbn Teymiyye, *Mukaddime fî usûli't-tefsîr*, s. 67.

²² İbn Teymiyye, *Mecmû'ul-fetâvâ*, XIII, 381; İbn Teymiyye tefsîrdeki ihtilâfları ikiye ayırıp, *Mukaddime fî usûli't-tefsîr*, ve *Mecmû'ul-fetâvâ* adlı eserlerinde sadece tenevvü ihtilâflarını ele almıştır. Bu konuda geniş bilgi için Bkz. İbn Teymiyye, *Mukaddime fî usûli't-tefsîr*, s. 67-92; İbn Teymiyye, *Mecmû'ul-fetâvâ*, XIII, 344-384. İbn Teymiyye, *İktidâû's-sıraâtî'l-müstakîm* adlı eserinde ise tezâd ihtilâflarına da değinmiştir. Bu konuda geniş bilgi için Bkz. İbn Teymiyye, *İktidâû's-sıraâtî'l-müstakîm*, (thk. Nasır bin Abdülkerim Akl), Şirketü'l-ubeykân, Riyad 1984, I, 128-150.

²³ İbn Cüzeyy el-Kelbî, *et-Teshîl li ulûmi't-tenzîl*, Dâru'l-kütübî'l-hadise, Kahire 1973, I, 11.

saymıştır. Bu ihtilâf sebepleri, kırâat, i'râb, dilcilerin bir kelimenin mânâsı konusundaki anlaşmazlıkları, müşterek lafız, umûm-husûs, ıtlâk-takyîd hakikat-mecâz, izmâr-istiklâl, harfin zâid olması, takdîm-te'hîr, nâsih-mensûh ve Resûlullah'tan gelen rivâyet farklılığı gibi müfessirlerin âyetlerin tefsiri konusunda görüşlerini dayandırdıkları farklı tercih yollarıdır²⁴.

Şatıbî (ö. 794/1392) de *Muvâfakât* adlı eserinde ihtilâf ve ihtilâf sebeplerine değinmiş o da İbn Teymiyye gibi ihtilâfın tanımını çeşitlilik üzerinden yapmış, ancak çeşitlerini hakikî ve zahirî olarak isimlendirmiştir²⁵. İkisinde de temel ayırım çeşitlilik üzerinden olmuştur. Tenevvü ihtilâfı, aynı âyetin farklı açılardan değişik yorumlarla tefsîr edilmesi; tezâd ihtilâfı ise âyetin maksadının dışında bir mânâ ile tefsîr edilmesidir. İlk dönem tefsîr çalışmalarına bakıldığında ihtilâfların daha ziyade tenevvü olduğu görülmektedir.

İbn Kesîr, (ö.774/1373) tefsîrinin mukaddimesinde tefsîrdeki ihtilâflara değinirken meseleye üstâdî İbn Teymiyye'nin metoduyla yaklaşmış ve ihtilâfı tabiûn tefsîri üzerinden açıklamış;

"Tabiûn tefsîrinde lafızlarda birçok farklılıklar vardır. Bu konuda bilgisi olmayan kişi de bunları ihtilâf zannedebilir. Aslında durum onların zannettikleri gibi değildir. Çünkü tabiûndan bazıları bir âyeti mürâdifi, (nâziri) bazıları da aynı lafızla (lâzımı) açıklamışlardır. Bir âyetteki kelimeler ister aynı lafızlarla açıklansın isterse de mürâdifleriyle açıklansın bunlar aynı mânâ ve maksadı ifâde ettikleri için hakîki ihtilâf sayılmazlar" demiştir²⁶.

"İhtilâf; müfessirlerin âyetlerde ifâde edilen mânâları kendilerine ulaşan rivâyet ve kendi şahsî yapılarına göre farklı açılarla ve temsillerle açıklamalarıdır"²⁷ diyen Zerkeşî (ö.794/1392), daha sonra çeşitlerini ele almıştır. Onun tanımı İbn Teymiyye'nin tanımı ile örtüşmektedir. Zerkeşî, ihtilâfları *Burhân* adlı eserinin kırkbirinci bölümünde ele almıştır. Suyûtî (ö.911/1505) de tefsîrde ihtilâfları değişik açılardan irdelemiştir. Ona göre selef tefsîrinin ihtilâfları genellikle bir müfessirin âyetten anladığı mânâyı, hocasından farklı olarak ifâde etmesi ve umûmî mânâdaki bir kelimenin temsil yoluyla bir yönünü açıklaması, umûmî veya husûsî mânâsında herhangi bir sınırlamaya gidilmeksizin, muhataba sadece kelimenin mânâsının hatırlatılmasıdır²⁸.

²⁴ İbn Cüzeyy el-Kelbî, *a.g.e*, I, 15.

²⁵ Şâtıbî, Ebû İshak, *Muvâfakât fi usûli's-şeria*, Matbatatü'r-Rahmâniyye, Mısır t.s. IV, 214, 215.

²⁶ İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Müessetü'l-kütübî's-sekâfiyye, Beyrut 1993, I, 4,5.

²⁷ Bedreddin Muhammed Abdullah, Zerkeşî, *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'an*, Dâru ihyâi'l-kütübî'l-Arabiyye, y.s. 1957, II, 159,160.

²⁸ Suyûtî, Celâluddîn, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'an*, Dâru't-turâb, Kahire 1985, III, 176-180.

Bergamalı Cevdet Bey (ö.1339/1925) de tefsîrdeki ihtilâflara *Tefsîr Tarihi*'nde yer vermiştir. Cevdet Bey'in ihtilâfları ele alış tarzı ve işleyişi de İbn Teymiyye ile birebir örtüşmekte; hatta örnekler tamamen İbn Teymiyye çizgisindedir. O, tenevvü ihtilâflarını, sûri; tezâd ihtilâflarını da hakikî ihtilâflar olarak isimlendirmeyi tercih etmiştir²⁹. Ancak bazı ihtilâf sebeplerini ondan eksik almıştır³⁰. Önemli Türk müfessirlerinden Ömer Nasuhî Bilmen (ö.1391/1975) de ihtilâf konusuna, *Tefsîr Tarihi*, *Büyük Tefsîr Tarihi* ve *Tabakâtü'l-müfessirîn* adlı eserlerinde değinmiş ve ihtilâfı "ittifâkın edilmemesi olarak tanımlamış, daha sonra o da ihtilâfı hakikî ve zâhirî olmak üzere ikiye ayırmıştır. Bir konu hakkında iki sözün birbiriyle kökten zıt ve karşıt olmasını "hakikî ihtilâf", aslında değil de görünüş itibarıyla iki sözün birbirleriyle zıt ve karşıt olmasını "zâhirî ihtilâf" olarak açıklamıştır"³¹. Bilmen'den sonra tefsîrde ihtilâflara değinen alimlerden biri de Mehmed Sofuoğlu (ö.1399/1987)'dur. Sofuoğlu'nun da ihtilâfları ele alış tarzı İbn Teymiyye ile çok benzerlik arz etmektedir³².

Tefsîrde ihtilâflarla ilgili müstakil eserlerden biri de Suud b. Abdillâh el-Füneysân tarafından te'lif edilmiştir. Eserini bir mukaddime ve üç bölümden oluşturan Füneysân, giriş bölümünü tefsîr usûlüne, birinci ve ikinci bölümlerini ihtilaf sebeplerine ayırırken üçüncü bölümünü de ihtilafın etkilerine tahsis etmiştir³³. İhtilâflar konusunda farlı bir kompozisyon oluşturan Füneysân, eserinin ağırlıklı tarafını ilk dönemlerdeki kelâmî ve fikhî tartışmalara ayırmıştır³⁴.

Abdülilah Hürî el-Hîrî ise, *Esbâbü ihtilâfi'l-müfessirîn fî âyâtî'l-ahkâm* adlı yüksek lisans tezinde fikhî ihtilâflara müfessir bakış açısıyla yaklaşmıştır³⁵. Muhammed Salih eş-Şâyi' de ihtilâf konusuna değinen başka bir tefsîr alimidir. O da tefsîrdeki ihtilâfları değerlendirirken meseleye tamamen İbn Teymiyye çizgisinde yaklaşmış, konuyu tenevvü ve tezâd üzerinden işlemiştir. Daha sonra ise tefsîrde meydana gelen ihtilâflarla ilgili pek çok misaller vermiştir³⁶.

Mollaibrahimoğlu, ihtilâfın kelime mânâsını verdikten sonra tefsîr ilminde dostane şekilde meydana gelen ihtilâfların caiz; düşmanca ve tarafgir bir şekilde

²⁹ Cevdet Bey, *Tefsîr Tarihi*, Talebe Cemiyeti Neşriyatı, İstanbul t.s., s. 41.

³⁰ Örnekler için Bkz. Cevdet Bey, *a.g.e.* s. 41-49.

³¹ Bilmen, Ömer Nasuhî, *Büyük Tefsîr Tarihi ve Tabakâtü'l-Müfessirîn*, Bilmen Yayınları, İstanbul 1973, I, 153.

³² Sofuoğlu, Mehmed, *Tefsîre Giriş*, Çağrı Yay., İstanbul 1981, s. 198-201.

³³ Füneysân, Suud İbn Abdillâh, *İhtilâfü'l-müfessirîn esbâbühü ve âsârühü*, Dâru İsbiliye, Riyad 1997.

³⁴ Geniş bilgi için bkz. Füneysân, *a.g.e.*, s. 205-343.

³⁵ Geniş bilgi için bkz. Abdülilâh Hürî el-Hîrî, *Esbâbü ihtilâfi'l-müfessirîn, fî tefsîri âyâtî'l-ahkâm*, Kahire Üniv. Dâru'l-ulûm, Dan. Ahmed Yûsuf Süleyman, 2001.

³⁶ Şâyi', Muhammed Salih, *Esbâbü ihtilâfi'l-müfessirîn*, Mektebetü'l-ubeykan, Riyad 1995, s. 16-26.

meydana gelen ihtilâfların ise mezmum olduğunu belirttikten sonra tefsîrdeki ihtilâfları bir başka açıdan da yüzeysel ve temel ihtilâflar şeklinde ikiye ayırmış ve bu konuda yüzeysel ihtilâflarla ilgili onüç sebep³⁷ gösterip bunları da örneklemiştir. Temel ihtilâflar konusunda da beş örnek vermekle yetinmiştir³⁸. Mollaibrahimoğlu'nun ihtilâfları ele alış tarzında İbn Teymiyye'nin yanı sıra Cevdet Bey ve Bilmen'in de etkileri görülmektedir.

M. Said Şimşek, tefsîrdeki ihtilâflara günümüz açısından yaklaşmış, ilk önce Kur'ân'a dair bilgi verdikten sonra, kısaca günümüz tefsîr ekollerinden bahsetmiştir. Daha sonra günümüzün tartışmaları konuları arasında kabul edilen, kadın, nesh, sünnetin tefsîrdeki yeri, kıssaların hakikati, reenkarnasyon vb. konulara yer vermiştir³⁹.

Bazı araştırmacılar da ihtilâfları tezâd veya inhirâf ayrımı üzerinden değerlendirmişlerdir. Bunların başında ise İslâm dünyasında Tefsîr usûlüne dair yazdığı kitaplarla tanınan Muhammed Hüseyin ez-Zehebî (ö.1399/1978), gelmektedir. Onu ise Hâlid Abdurrahmân el-Akk ve Abdülcilil Candan takip etmiştir.

Zehebî, *el-İtticâhâtü'l-münharife* adlı eserinde daha çok tezâd ihtilâflarını ele almıştır. O, bu eserinde ihtilâfları ele alırken selefleri gibi davranmamış bütün ihtilâfları olumsuz/menfî yönden ele almış ve bunları çalışmasında değişik açılardan irdelemiştir. Bu eserinde o, tefsîrde ihtilâfların birincisi, mezhebî düşüncelere göre Kur'ân'ı tefsîr yapmaktan kaynaklandığını, diğerinin de Kur'ân'ın Allah'ın kitabı olduğunu, Hz. Peygamber (s.a.s)'e indirildiğini ve nüzûl dönemi Arapçası ve Arapçayı iyi bilmemekten kaynaklandığını ifâde etmiştir⁴⁰. Yukarıda ifâde edildiği gibi Zehebî, tefsîrde tezâd ihtilâflarını/yanlış yönelişleri işlerken meseleyi konularına göre değil de mezheplere ve fırkalara göre ele almıştır. Öncelikli olarak rivâyetler/ahbariyyün ve kıssalar konusundaki ihtilâfları, daha sonra nahivcileri, Mu'tezile'yi, Şia'yı, Arapça'yı ve Arapça kaidelelerini bilmeyenlerin ihtilâflarını yanlış yönelişler adı altında birlikte işlemiş, daha sonra ise Mu'tezile ve Şia'nın tefsîrdeki ihtilâflarını ortaya koymuştur. Hâricilerle de sûfileri bir başlık adı altında ele alan müellif, alt başlıklar halinde

³⁷ Lafzın iki veya daha fazla mânâya gelmesi, kırâat, bir kelimenin özdeyişiyle değil de yakın lafızlarla tefsîr edilmesi, i'râb, hakikat-mecâz, umûm-husûs, mutlâk-mukayyed, kelimenin zaid olup olması, nuhkem-mensûh ihtimâli, rivâyet farklılığı, edatların atf ve istinaf olup olmaması, hazifler ve takdim-te'hîr. Bkz. Mollaibrahimoğlu, Süleyman, 3 *Makale*, Süleymaniye Vakfı, İstanbul, İstanbul 2000, s. 64-89.

³⁸ Rivâyetlerin doğruluk derecesini iyi araştırmamak, ulûmül-Kur'ân easlarına dikkat etmemek, ahkâm âyetleri konusunda yetersiz araştırma, Arap dili kurallarına yeterince dikkat etmemek ve mehebî ideolojik tavırlar sergilemek. Mollaibrahimoğlu, a.g.e, s. 95-106.

³⁹ Bkz. Şimşek, M. Said, *Günümüz Tefsîr Problemleri*, Kitap Dünyası Yay., Konya 2004.

⁴⁰ Zehebî, Hüseyin *el-İtticâhâtü'l-münharife*, Mektebetü'l-vehbe, y.s., 1986, s. 20-22.

de bunları müstakil olarak incelemiştir. Zehebî, çalışmanın son bölümlerinde ise ilmî tefsîre, ilmî tefsîrdeki tezâd ihtilâflarına/yanlış yönelişlere, dindeki tecdid hareketlerine ve son asırda dinde reformu savunan müfessirlerin yanlış görüş ve inhirâflarına yer vermiştir⁴¹.

Candan da Zehebî çizgisinden hareket ederek tefsîrdeki ihtilâfları tezâd ihtilâfını merkeze alarak işlemiş ve bunlara “Tefsîrdeki Hatalar” ismini vermiştir. Tefsîrdeki hataları da kendi aralarında ikiye ayıran Candan, birincisini müfessirlerin yeterli araştırma ve inceleme yaptıktan sonra doğruya ulaşmak için sarfettikleri gayretler sonucu gayr-i ihtiyârî olarak yapılanlar; ikincisini ise art niyetli kişiler, sapkın düşünce sahipleri, siyâsî çıkar ve din dışı akımların ortaya atıldığı görüşler ve yorumlar olarak ifâde etmiştir. Tefsîrdeki hataların ekserisinin birinci türden olduğunu ve bunların fıkıh ilmindeki gibi ictihat hataları olarak değerlendirilmesi gerektiğini söylemiş; ikinci tür hataların ise kişiyi günaha sokmaktan onu dinden çıkarmaya kadar götüren çeşitli derecelerinin olduğunu belirtmiştir⁴². Candan, tefsîrdeki tezâd ihtilâflarına dair yazdığı *Kur’ân Tefsîrinde Sapma ve Nedenleri* adlı eserini üç bölüm halinde işlemiştir. Eserinin birinci bölümünü, İslâm’da yanlış düzeltmenin önemine ayıran yazar, ikinci bölümünü tefsîrde sapma sebeplerine, üçüncü bölümünü ise tefsîrde sapma alanlarına ayırmıştır⁴³. Muhammed Vehbi Dereli de *Tefsîrde Yanılgı Sebepleri ve Bunlardan Korunma Yolları* adlı eserinde tefsîrde düşülen hatalara ve bunlardan korunma yollarına değinmiştir⁴⁴.

B. Tefsîr Usûlünde İhtilâf Sebeplerinin Ele Alınışı

Tefsîrde ihtilâf üzerine yapılan çalışmalarda, ihtilâf sebepleri başlığı altında pekçok sebep zikredilmektedir. Genelde ulemâ ihtilâf sebeplerini guruplandırmaya gitmeden madde madde zikretmiştir. Bunları geniş bir perspektiften örneklendirmek gerekirse, İbn Teymiyye, ihtilâfı selef tefsîri üzerinden dört madde halinde ele almıştır. Cerrahoğlu bunu genelleştirip müfessirler arasında meydana gelen ihtilâf sebeplerini on madde⁴⁵ altında işlemiştir⁴⁶. Cerrahoğ-

⁴¹ Geniş bilgi için Bkz. Zehebî, *el-İtticâhâtü'l-münharife*, s. 1-110.

⁴² Candan, Abdülcelil, *Kur’ân Tefsîrinde Sapma ve Nedenleri*, Denge Yayınları, İstanbul 2000, 83, 84.

⁴³ Geniş bilgi için Bkz. Candan, *a.g.e.*, 1-352.

⁴⁴ Bkz. Dereli, Muhammed Vehbî, *Tefsîrde Yanılgı Sebepleri ve Bunlardan Korunma Yolları*, Fecr Yay., Ankara 2009.

⁴⁵ Kırâat, i’râb, bir kelimenin mânâsı konusunda dilcilerin ihtilâfı, Lafzın iki veya daha fazla mânâda iştirâki, itlâk-takyid, umûm-husûs, hakikat-mecâz, kelimenin ziyade olması, nâsih-mensûh ihtimâli ile Rasûlullah’tan gelen rivâyet farklılığı. Bkz.Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsîr Usûlü*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2006, s. 226, 227.

⁴⁶ Cerrahoğlu, *Tefsîr Usûlü*, s. 224-227.

lu'nun İbn Teymiyye'den farklı olarak ele aldığı ihtilâf sebepleri İbn Cüzeyy el-Kelbî (ö.741/1340)'ye benzemektedir.

Usûlcü Fehd er-Rûmî de müfessir ihtilâflarına değinen diğeri bir alimdir. Rûmî ilk dönemlerde, Resûlullah'ın ümmetin arasında bulunması, onların yanlışlarını düzeltmesi, sahâbenin de dinî ve ilmî konulardaki derinliğinden dolayı ihtilâfların çok az olduğunu ifade ettikten sonra⁴⁷ o dönemde meydana gelen ihtilâfların daha çok tenevvü olduğunu belirtmiştir. İhtilâfları çeşitlendirirken o da İbn Teymiyye'ye sadık kalmış sebepleri bölümünde ise sadece dokuz sebeple⁴⁸ yetinmeyi yeğlemiştir⁴⁹.

Aydüz ve Demirci ise tefsîrde meydana gelen ihtilâflara “farklı yorumlama” demeyi tercih etmişlerdir. Aydüz, tefsîrdeki ihtilâfların tanımı ve çeşitlerine değinmemiş, tefsîrdeki ihtilâfları iki ana sebep altında değişik maddeler halinde incelemiştir. Bu ana sebeplerden birincisi, Kur'ân'ın yapısı, muhtevası ve üslubundan kaynaklanan; diğeri de müfessirlerin görüş, düşünce ve tavırlarından kaynaklanandır⁵⁰. Aydüz'ün fikirlerinin Cerrahoğlu ve Duman'la örtüştüğü görülmektedir. Ancak Duman ihtilâfları üç bölüm halinde⁵¹ ele alırken Aydüz ise Cerrahoğlu gibi sadece tefsîrde birbirinin alternatifi olan farklılık ve sebeplerini tefsîrde ihtilâflar (farklı yorumlamalar) olarak değerlendirmiştir. Demirci'nin ihtilâfı değerlendirmesi de İbn Teymiyye çizgisinde, tenevvü ve tezâd olmak üzere çeşitlilik üzerinden olmuştur⁵². Daha sonra ihtilâf sebeplerini ele alan Demirci bu konuda İbn Teymiyye'den ayrılarak, Bilmen, Cerrahoğlu, Duman ve Aydüz'ün bakış açılarıyla yaklaşmıştır. Bilmen, ihtilâf sebeplerini (tenevvü) beş⁵³; Cerrahoğlu on; Duman oniki⁵⁴; Aydüz onbir olarak⁵⁵; Demirci ise bazı sebepleri onlardan eksik olarak ele alırken, onlardan farklı olarak da

⁴⁷ Rûmî, Fehd, *Usûlü't-tefsîr ve menâhicühü*, Mektebetü't-tevbe, Riyad, 1993, s. 41, 42.

⁴⁸ Kırâat, i'râb, çok anlamlılık, itlâk-takyîd, umûm-husûs, hakikat-mecâz, izmâr-izhar, nesh-ihkâm ve müfessirlerin ihtilâfı. Bkz. Rûmî, *a.g.e*, s. 44-53.

⁴⁹ Rûmî, *a.g.e*, s. 42-54.

⁵⁰ Aydüz, Davut, *Tefsîr Tarihi, Çeşitleri ve Konulu Tefsîr*, Işık Yayınları, İstanbul 2004, s. 63-69.

⁵¹ Bu üç bölüm ise şunlardır. 1- Sahabenin ihtilâfı ve ihtilâf sebepleri; 2- Ehl-i bit'atın ihtilâfları ve sebepleri 3- Ehl-i sünnet arasındaki ihtilâflar. Duman, Zeki, *Uygulamalı Tefsîr Usûlü ve Tefsîr Tarihi*, Erciyes, Üniv., Yay., Kayseri 1992, s.185-189.

⁵² Demirci, Muhsin, *Tefsîr Tarihi*, İfav, İstanbul 2006, s. 44-46.

⁵³ Bir lafzın çok mânâya gelmesi, yakın lafız veya müterâdiflerle tefsîr edilmesi, tefsîr edilirken lafzın farklı özelliklerinin ele alınması, aynı hakikatın değişik vehcelerinin temsille anlatılması. Bkz. Bilmen, *Tefsîr Tarihi*, s. 156-158.

⁵⁴ Kırâat, i'râb, müsemmanın tek ismin çok olması, itlâk-takyîd, hakikat-mecâz, umûm-husûs, kelimenin zaid olması, nâsih-mensûh ihtimâli ile Rasûlullah ve seleften gelen rivâyet farklılığı, takdîm-te'hîr ve zamirin mercii. Bkz. Duman, *a.g.e*, s.185-189.

⁵⁵ Kırâat, i'râb, lafzın iki veya daha fazla mânâya gelmesi, Bir lafzın mânâsı konusunda dilcilerin ihtilâfı, itlâk-takyîd, hakikat-mecâz, umûm-husûs, harfin zaid olması, nâsih-mensûh ihtimâli ile Rasûlullah ve seleften gelen rivâyet farklılığı ve zamirin mercii. Bkz. Aydüz, *a.g.e*, s. 63-69.

mezhep taassubundan ve rivâyet-dirâyet olgusundan kaynaklanan iki farklı sebebi ilave etmiştir⁵⁶.

Akk, tefsîr usûlüne dair yazdığı eserinde tefsîrdeki ihtilâflara iki yerde değinmiştir. Akk, tenevvü ihtilâflarını, tefsîrde ihtilâflar olarak ele alırken⁵⁷ tezâd ihtilâflarını da inhirâf ihtilâfları olarak ele almıştır⁵⁸. Akk, tenevvü bölümünde Hz. Peygamber'in aynı zamanda Kur'ân'ın mübeyyini olması ve sahâbîlerin Kur'ân'a yaklaşımlarından dolayı ilk dönemlerde ihtilâfların çok az olduğunu ifade ettikten sonra ihtilâf sebepleriyle ilgili olarak da oniki madde⁵⁹ saymıştır⁶⁰. Tezâd ihtilâflarını inhirâf olarak ele aldığı bölümde ise Akk'ın Zehebî'nin etkisinde kaldığı görülmektedir. Akk da Zehebî gibi tefsîrde ihtilâfların birinin mezhebi/ideolojik düşüncelere göre Kur'ân'ı tefsîr yapmaktan, diğerinin de Kur'ân'ın Allah'ın kitabı olduğunu, Hz. Peygamber (s.a.s)'e indirildiğini ve nüzûl dönemi Arapçası ve Arapçayı iyi bilmemekten kaynaklandığını ifade etmiştir⁶¹. Ancak Zehebî'den farklı olarak İslâmı tahrîf etmek, müslümanlar arasında fitne tohumları ekmek için bozuk niyetli olmak şeklindeki başlıkları da bu maddelere ilave etmiştir⁶².

III. TEFSİR USÛLÜNDE İHTİLÂF ÇEŞİTLERİ VE SEBEPLERİNİN BAZI ÇIKMAZLARI

Bu bölümde ihtilâfın çeşitlere ayrılması ve isimlendirilmesi noktasında bazı eksiklikler ele alınmıştır. İhtilâf, kabul gören görüşe göre tenevvü ve tezâd üzerinden yapılırsa da tam bir kavram mutabakatı yoktur. Birinin tenevvü dediğine bir başkası sadece ihtilâf demektedir, tezâd dediğine de inhiraf ve sapma diyebilmektedir. Bazı usûlcüler de yanlış yönelişleri görmezden gelerek sadece ihtilâf olarak birbirinin alternatifi olan farklı yorumları algılamaktadırlar. İhtilâf çeşitlerinde tenevvü diye lanse edilen bazı ihtilâf türlerinin olumsuz yönlerine değinilmemekte, ihtilâf sebepleri de bazı usûlcüler tarafından üst perdeden basit bir şekilde ele alınmaktadır. İşte bu bölümde tefsîr usûlünde ihtilâf çeşitleri ve sebeplerinin bu olumsuz yönlerinin kısaca kritiği yapılmaktadır.

⁵⁶ Demirci'nin zikrettiği ihtilâf sebepleri, kırâat, çok anlamlılık, itlâk-takyîd, hakikat-mecâz, umûm-husûs, nâsîh-mensûh ihtimâli, Rasûlullah ve seleften gelen rivâyet farklılığı, mezhep tassubu ile tefsîrde rivâyet-dirâyet olgusudur. Bkz. Demirci, *a.g.e.*, s. 44-56.

⁵⁷ Akk, Hâlid Abdurrahman, *Usûlü't-tefsîr ve kavâidühü*, Dârü'n-nefâis, Beyrut 1986, s. 83-90.

⁵⁸ Akk, *a.g.e.*, s. 227-230.

⁵⁹ Kırâat, i'râb, bir kelimenin mânâsı konusunda dilcilerin ihtilâfı, el-iştirâkû'l-lafzî, itlâk-takyîd, umûm-husûs, hakikat-mecâz, izmâr-istiklâl, kelimenin ziyade olması, takdîm-te'hîr, nâsîh-mensûh ihtimâli ile Rasûlullah'tan gelen rivâyet farklılığı. Bkz. Akk, *a.g.e.*, s. 86-90.

⁶⁰ Akk, *a.g.e.*, s. 83-90.

⁶¹ Karşılaştırma için Bkz. Zehebî, *el-İtticâhâtü'l-münharife*, s. 20-24.

⁶² Akk, *a.g.e.*, s. 227-230.

A. İhtilâf Çeşitlerinin Bazı Çıkmazları

Tabiinden sonra tefsirdeki ihtilâflara batıl ve fasit te'vîl olarak yaklaşımış, selef yolunu takip etmeyen, re'y veya te'vîle başvuran müfessirler şiddetli bir şekilde eleştirilmiştir. Bu tür yaklaşım yaklaşık olarak hicrî sekizinci asra kadar devam etmiştir. Mezkûr yüzyıldan itibaren ihtilâflar, *tenevvü* ve *tezâd* olmak üzere çeşitleri yönünden ikiye ayrılmıştır. Bu sınıflandırma, küçük değişikliklerle günümüze kadar gelmiş ve pekçok müfessir tatafindan da benimsenmiştir. İhtilâfların olumsuz tarafını teşkil eden yanlış yönelişlerin tezâd olarak isimlendirilmesinde bazı sakıncaların olduğu görülmektedir. Çünkü tezâtta “uç nokta düzeyinde bir zıtlıktan” söz edilmesi gerekmektedir. Tefsirde maksadı aşan yorumlara bakıldığında *tenevvü* olanlarıyla *tezâd* olarak isimlendirilen ihtilâflar arasında mutlâk mânâda bir zıtlıktan söz edilememektedir. Yani tefsirde birisinin siyah dediğine diğersinin beyaz dediği bir hâdise yok denecek kadar azdır. Bu konuda çalışma yapan müfessirlerin eserlerine de bakıldığında onların *tezâd* dediğine pekala başka bir müfessir *tenevvü* diyebilir. Nitekim bunun örnekleri de mevcuttur. Meselâ, Zemahşerî, {شَهَدَ اللهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَالْمَلَائِكَةُ وَأُولُو الْعِلْمِ قَائِمًا} “Bütün melekler, hak ve adaletten ayrılmayan ilim adamları da bu gerçeğe, aziz ve hakim (mutlâk galip, tam hüküm ve hikmet sahibi) Allah’tan başka tanrı olmadığına şahittirler”⁶³ âyetini tefsir ederken وَأُولُو الْعِلْمِ terkiibini “ehl-i adl ve’t-tevhid” yani Mu’tezile olarak açıklamıştır⁶⁴. Zemahşerî, mezhebine sıkı sıkıya bağlı kalarak Hz. Mûsâ’nın Allah’la konuşmasını redderek, {وَرُسُلًا قَدْ قَصَصْنَاهُمْ عَلَيْكَ مِنْ قَبْلُ وَرُسُلًا لَمْ نَقْصُصْهُمْ عَلَيْكَ وَكَلَّمَ اللهُ مُوسَى تَكْلِيمًا} “Durumlarını sana daha önce anlattığımız nice elçiler gönderdik. Anlatmadığımız nice elçiler de gönderdik. Allah Mûsâ’ya da hitab ederek konuştu”⁶⁵ âyetindeki تَكْلِيمًا ifâdesi için “Allah onu kudret pençesiyle yaraladı” demiştir⁶⁶.

Bu ince fark gözetilerek bu çalışmada -kavramsal düzeyde- kabul edilemeyen ihtilâflara “Yanlış Yöneliş Şeklindeki Farklı Yorumlar” ismi uygun görülürken kabul edilenlere de “Birbirinin Alternatifi Olan Farklı Yorumlar” ismi tercih edilmiştir. Diğer yandan ulûmu’l-Kur’ân’da, *tezâd* ihtilâflarının yerine bazen “inhirâf ve sapma”; *tenevvü* ihtilâflarının yerine de sadece “ihtilâf” kavramının kullanıldığı görülmektedir. Zehebî, Akk ve Candan *tezâd* ihtilâflarını “inhirâf ve sapma” olarak isimlendirenler arasında; İbn Kesîr, Zerkeşî ve Suyûtî gibi alimler de *tenevvü* ihtilâflarını sadece “ihtilâf” anlamında kullananlar arasında yer almışlardır. Şafîî, Şâtîbî, İbn Teymiyye, Bilmen ve Mollaibrahimoğlu ise ihtilâfı

⁶³ Âl-i İmrân 3/18.

⁶⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 373.

⁶⁵ Nisâ 4/164.

⁶⁶ Zemahşerî, *a.g.e*, I, 624, 625.

“tezâd/hakikî ve tenevvü/zahirî” olmak üzere düalist bir yapı içerisinde ele almışlardır.

Yanlı ş yönelişler, âyetin maksadının dışında bir mânâ ile tefsîr edilmesidir ki bu pek çok problemi de beraberinde getirmiştir. Bunda şüph e yoktur, ancak tefsîr literatürünün çoğunluğunu oluşturan birbirinin alternatifi olan farklı yorumların da kendi içerisinde bazı çıkmazlarının oldu ğ u düşünölmektedir. Örnek verilecek olursa “müsemmanın farklı özelliklerle ele alınması veya örnekleme tefsîr tarzına misal teşkil eden⁶⁷ *لَنْ نَّمُ أَوْرُنَّا الْكُتَابَ الدِّينَ اصْطَفَيْنَا مِنْ عِبَادِنَا فَمِنْهُمْ ظَالِمٌ لِنَفْسِهِ وَمِنْهُمْ مُقْتَصِدٌ وَمِنْهُمْ سَابِقٌ بِالْخَيْرَاتِ إِذِنَ اللهُ ذَلِكَ هُوَ الْفَضْلُ الْكَبِيرُ* {*Sonra kitabı kullarımız arasından seçtiklerimize miras verdik. Onlardan kimi, kendisine zulmeder, kimi orta yolu izler, kimi de Allah'ın izniyle hayırlarda öne geçmek için yarışır*”⁶⁸ âyetine bakıldığında “kulların üçlü taksiminde” *لَنْ نَّمُ أَوْرُنَّا* kendisine zulmetmek ifâdesi, farzları terketmek, haramlara aldırış etmemek olarak tefsîr edilmiştir. *مُقْتَصِدٌ* orta yolu izlemek ise farzların yerine getirilmesi, haramlardan sakınılması; *سَابِقٌ بِالْخَيْرَاتِ* hayırlarda öne geçmek de farzları yerine getirmekle birlikte hayır ve hasenatla Allah'a yakınlaşılması olarak yorumlanmıştır. Bu şekildeki tek vecheli yorumlar âyetin şumölünü daraltan bir tehlikeyi de beraberinde getirmektedir. Bir âyet açıklanırken temsil kabilinden ve örnekle anlatım ayrı şeydir; bir örnekle âyeti müşahhaslaştırmak ayrı şeydir. Bir müfessir yukarıdaki âyete sadaka gözlüğü ile bakıp âyeti buna; diğeri namaz gözlüğü ile bakıp âyeti namaza indirgemesi âyetin kapsayıcı yapısını daraltmakta, dolayısıyla tefsîrde inhirâflara yol açabilmektedir. Hakikatte âyet, namaz, sadaka, zekat ve daha başka olgularla metni kurgulamış olabilir. Onun için müteahhirin dönemi müfessirleri, bir âyeti açıklarken sefelin bu konudaki farklı görüşlerinden ya içlerinden kendilerine göre doğru olanları tercih etmişler ya da âyetin mânâ şumölünün daraltılma endişesinden dolayı aynı konuda pekçok görüşü cem etmek zorunda kalmışlardır. Yahut da kendileri bunların üzerine yeni yorumlar yapmak zorunda kalmışlardır.

Biraz daha çetrefilli bir alan olması hasebiyle ihtilâf sebeplerinden biri olan çok anlamlılık olgusundan kaynaklanan tenevvü ihtilâflarının sakıncaları üzerinde durmak faydalı olacaktır. Çok anlamlılık normalde tenevvü ihtilâfı guru-

⁶⁷ Bkz. İbn Teymiyye, *Mukaddime fi usûli't-efsîr*, s. 70; İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Müessetü kütübî's-sekâfiyye, Beyrut 1983, III, 532-535; Suyutî, *a.g.e.*, II, 176, 177; Cevdet Bey, *a.g.e.*, s. 42; Bilmen, *a.g.e.*, s. 157, 158; Zehebî, Hüseyin, *et-Tefsîru ve'l- müfessirîn*, Dâru'l-hadîs, Kahire 2005, I, 244; Sofuoğlu, Mehmed, *Tefsîre Giriş*, Çağrı Yay., İstanbul 1981, s. 199; Akk, *a.g.e.*, s. 84; Rûmi, *a.g.e.*, s. 43; Eren, Şadi, “Kur'an'ın Bütünlüğü ve Tefsîrde Tenevvü İhtilâfı” *EKEV*, Erzurum Kültür Vakfı Yay., Erzurum 1998, s. 26, 27; Şâyi', *a.g.e.*, s. 19.

⁶⁸ Fâtr 35/32.

buna girmektedir. Fakat bunun da bazı problemleri yok değildir. Bir kelimenin çok anlama gelmesi, o kelimenin geçtiği kontekste, bu çok anlamlar arasından vücuhat yapılması anlamına gelmez. Yani X kelimesinin üç anlamı var; ve bir müfessir o kelimeye üç anlamı birden veriyor. Ya da her müfessir birbirinden farklı mânâları seçiyor. Bu durum yerine göre pek çok problemi de beraberinde getirmektedir.

Bir kelimenin leksikolojik ve filolojik açıdan pek çok anlamı vardır; ancak yerine göre bir metinde o anlamlardan sadece biri veya bir ikisi geçerlidir. Bunu sağlayan ise o kelimenin geçtiği kontekstir, bağlamdır. Metin içi ve dışı karneler o kelimenin hangi anlamda kullanıldığını ortaya koyar. Meselâ, Rahmân sûresinde geçen *النَّجْمُ* ve *النَّجْمُ* “necm” kelimesi hem “yıldız” hem de “bitki” anlamına gelmektedir. Metin içi kontekse bakıldığında *{الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ بِحُسْبَانٍ}{وَالنَّجْمُ وَالشَّجَرُ}* “*Güneş ve ay bir hesap ile hareket ederler. Yıldızlar ve bitkiler hep secdededirler*” âyetler gurubunun ikincisine “*Yıldızlar ve ağaçlar hep secdededirler*” anlamı verildiği gibi “*Bitkiler ve ağaçlar hep secdededirler*” anlamı da verilebilmektedir. “Necm” kelimesi burada hangi anlama gelmektedir. Bunu çözmek için öncelikle Kur’ân bütünlüğüne bakmak gerekecektir. Meselâ, En’âm sûresinde gök cisimlerinden güneş, ay ve yıldızlar üçlemeli olarak verilmiş, Yâsîn sûresinde ise sadece güneşle ay ikisi birden verilmiştir⁶⁹. Metin içi kontekste tekrar dönülecek olursa burada ya En’âm sûresindeki gibi gök cisimleri üçlemeli olarak “*Güneş ve ay bir hesap ile hareket ederler. Yıldızlar ve ağaçlar hep secdededirler*” ya da Yâsîn sûresinde geçtiği gibi gök cisimleri ikilemeli olarak “*Güneş ve ay bir hesap ile hareket ederler*” “*Bitkiler ve ağaçlar hep secdededirler*” şeklinde mânâ verilecektir. Ancak âyetin siyakına da bakılırsa burada önce gök cisimlerinin sonra da yer cisimlerinin verilmesinin daha mantıklı olduğu görülmektedir. Yine de bunların hepsinin âyetin mânâ alanına girdiğinde ve tenevvü olduğunda kuşku yoktur. Ancak İnsân sûresindeki *{عَيْنًا فِيهَا تُسَمَّى سَلْسَبِيلًا}* “*Bu içecekler, adı Selsebil olan pınardandır*”⁷⁰ âyetiyle yukarıdaki âyet aynı değildir. Bu âyette geçen *عَيْنٌ* “ayn” lafzı da “necm” gibi çok anlama gelse de bunda vücuhat yapılmaktadır. Kelime olarak “gören göz, altın, casus ve pınar” anlamlarına gelen *عَيْنٌ* “ayn” lafzı burada sadece “pınar” anlamında kullanılmak zorundadır. Bunun dışındaki anlamların kullanılması, kelime o mânâyâ gelse bile yanlış bir tefsîr ve tezâd ihtilâfidir.

⁶⁹ Bkz. En’âm 6/96-99; Yâsîn 36/38-40.

⁷⁰ İnsân 76/18.

B. İhtilâf Sebeplerinin Bazı Çıkmazları

Tefsîrde ihtilâf çeşitlerini ikiye ayıran müfessirler, sebeplerini de ikiye ayırmışlardır. Her bir ihtilâf çeşidi için ayrı ayrı sebep zikretmişlerdir. Tarafımızca bunun bazı çıkmazlarının olduğu düşünülmektedir. Esasında ister tenevvü, isterse tezâd olsun ihtilâf sebeplerinin aynı olması gerekmektedir. Sebep aynı olmakla beraber âyetten çıkan doğru mânâ veya yorum tenevvü olmalı, âyetin hamlini aşan mânâlar da tezâd olmalıdır.

İbn Teymiyye ve ondan sonra pekçok müfessir, ihtilâf sebeplerini de ikili bir yapı içerisinde ele almışlar, tenevvü ihtilâflarının dört şekilde cereyan ettiğini ifâde etmişlerdir. Bunlar;

- 1- Esmâ ve sıfat çeşitliliği;
- 2- Müsemmanın farklı özelliklerle ele alınması veya örnekleme tefsîr tarzı;
- 3- Bir lafzın iki veya daha fazla mânâyâ gelmesi;
- 4- Bir mânânın yakın lafız veya müteradiflerle tefsîr edilmesidir⁷¹.

İbn Teymiyye ve onu takip eden müfessirlerin ihtilâfları bu dört sebebe hasretmeleri veya İbn Cüzeyy el-Kelbî ve onu izleyenler gibi alt alta değişik sebepleri sıralamak yetersiz görmekteyiz. Çünkü ihtilâfları muhatıb, muhatab, metin ve harici unsurlar olmak üzere değişik başlıklar altında incelemenin en uygun yol olduğunu düşünmekteyiz. Metnin sahibi Yüce Allah olduğu için o muradını tam ve eksiksiz olarak anlatmıştır, ancak ilahî bir metnin beşerî bir varlık olan insan tarafından anlaşılmasında bazı problemler ortaya çıkmıştır. Bunların da başında metnin dil yapısı ve Kur'ân'ın müfessirler tarafından farklı anlaşılması gelmektedir.

Kur'ân'ın dil özelliklerinden kaynaklanan ihtilâfları, kırâatler, gramatik görüşler, anlamın açıklığı, kapalılığı, genişliği, darlığı, hakîki-yan anlamlılık ve çok anlamlılık gibi sebeplerden kaynaklanmıştır. Müfessirlerden kaynaklananların başında onların fitrî yapıları, ilmi seviyeleri, mensûbiyetleri, gereksiz ayrıntılara dalmaları, içinde yaşadıkları zaman dilimi, içinde buldukları coğrafi ve kültürel şartları ile sosyal ve siyâsal hâdiselerden etkilenmeleri gelmektedir. Bunların dışında bir de tâlî meseleler vardır ki bunların başında hadîsler, sebab-i nüzûl, seleften gelen rivâyetlerin farklılığı, nâsih mensûh ve isrâiliyyat gelmektedir.

İbn Teymiyye, Zehebî ve Akk gibi usûlcü veya müfessirler yanlış yönelişlerin sebeplerinin birbirinin alternatifi olan yorumlardan farklı olduğunu ifade etmişlerdir. Onlara göre dirâyet tefsîrinde görülen en büyük hatalardan birincisi, müfessirin birtakım inanç ve kanaatlere sahip olması, akabinde de Kur'ân

⁷¹ İbn Teymiyye, *Mukaddime fî usûli't-tefsîr*, s. 67-69; İbn Teymiyye, *Mecmûu'l- fetâvâ*, XIII, 382-385; Bilmen, *a.g.e.*, s. 155; Akk, *a.g.e.*, s. s. 84; Şâyi', *a.g.e.*, s. 16, 17.

lafızlarını bu inanç ve kanaatlerine göre yorumlamış⁷² veya rivâyeti terkederek kendisini, felsefî bir cereyana ve ideolojiye kaptırması sonucu oluşmuştur. Bunun sonucunda âyetler bihakkın tefsîr edilememiş ve Kur’ân’ın asıl maksadı aşılmış, dolayısıyla bir takım te’villere gidilerek ihtilâflar oluşmuştur⁷³. İbn Sinâ, kendisini felsefî bir cereyana kaptırdığı için cennet, ceennem ve sırat gibi kelimeleri bu ilmin verileriyle açıklamaya çalışmış ve bunların manevî kuvvetler olduklarını belirtmiştir. Meselâ, İbn Sinâ, *وَالْمَلَكُ عَلَى أَرْجَائِهَا وَيَحْمِلُ عَرْشَ رَبِّكَ فَوْقَهُمْ يَوْمَئِذٍ ثَمَانِيَةٌ* {*Melekler de göğün etrafında bulunurlar. O gün Rabbinin arşını, sekiz melek taşır*}⁷⁴ âyetinin tefsîrinde sekiz feleği, sekiz gezegen; arşı da dokuzuncu gezegen olarak açıklamıştır⁷⁵. İbnü'l-Arabî de Nisâ sûresi üçüncü âyetinin tefsîrinde İmam Malik ve Şafî'nin görüşlerine yer verdikten sonra ikisi arasında kıyaslamaya gitmiş, İmam Malik'in Şafî'den daha zeki, anlayışlı, Arapçasının daha iyi olup edebiyat yönünün de ondan daha üstün olduğunu söylemiştir⁷⁶.

Bunun yanında müfessirlerin bazıları tefsîrini batıl inanç ve esaslara dayanmış bunun sonucunda da hem delil hem de medlüllerinde hata yaparak büyük yanlışlara düşmüşlerdir⁷⁷. Gulat-1 Şia da, *وَإِنْ نَكُتُوا أَيْمَانَهُمْ مِنْ بَعْدِ عَهْدِهِمْ* {*Eğer anlaşmadan sonra yeminlerini bozarlar, bir de dininize hücum ederlerse, artık kâfir guruhunun o öncülleri ile savaşın!*} âyetini Talha ve Zübeyr; *وَلَقَدْ أَوْحَىٰ إِلَيْكَ وَإِلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكَ لَنْ أَشْرَكَتَ لِيَخْبِطَنَّ عَمَلُكَ وَلَتَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ* {*Halbuki sana da, senden önceki peygamberlere de şu gerçek vahyolunmuştur ki: "İyi dikkat et! Şirke düşersen yaptığın bütün makbul işler boşa gider ve sen âhirette kaybedenlerden olursun!"*} âyetinde ifâde edilen şirke düşme ve amellerin boşa gitmesini hilafette Hz. Ali'ye ortak olmaya çalışanlar olduğunu ifâde etmişlerdir.

Gulat-1 Şia'nın Beyyaniyye kolu ise *هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ يَأْتِيَهُمُ اللَّهُ فِي ظُلْمٍ مِنَ الْعَمَامِ* {*Şeytanın peşinden gidenler ne bekliyorlar? Onlar akılları sıra, buluttan gölgelikler içinde Allah'ın ve meleklerin gelip, Haklarındaki hükmün verilmesini, işlerinin bitirilivermesini mi bekliyorlar? Bütün işler ve hükümler Allah'a aittir*}⁷⁸ âyetindeki buluttan gölgelikler içinde Allah'ın ve

⁷² İbn Teymiyye, *Mukaddime fi usûli't-tefsîr*, s. 86; Zehebî, *et-İtticâhâtü'l-münharife*, s. 20.

⁷³ Zehebî, *et-Tefsîru ve'l- müfessirûn*, I, 241.

⁷⁴ Hakka 69/17.

⁷⁵ İbn Sinâ, Ebû Ali, *Rasâilü İbn Sinâ*, Mektebetü Hindiyeye, y.s., 1908, s. 124, 125. İbn Sinâ'nın bu tarz tefsîr örnekleri için bkz. İbn Sinâ, , *a.g.e.*, s. 125-132.

⁷⁶ İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, (nşr. Ali Muhammed Becâvî), Daru ihyâ'i'l-kütübî'l-arabiyye, y.s. 1957, I, 314.

⁷⁷ İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l- fetâvâ*, XIII, 355,356; İbn Teymiyye, *Mukaddime fi usûli't-tefsîr*, s. 85,86; Suyûtî, *a.g.e.*, IV, 178,179; Zehebî, *et-Tefsîru ve'l-müfessirûn*, I, 241,242; Akk, *a.g.e.*, s. 85.

⁷⁸ Bakara 2/210.

meleklerin gelmesini Hz. Ali olarak tefsîr yapmışlardır⁷⁹. Sebeiiyye'nin öncülerinden Beyan b. Sem'ân da { هَذَا بَيَانٌ لِلنَّاسِ وَهُدًى وَمَوْعِظَةٌ لِّلْمُتَّقِينَ } “*İşte bu, bütün insanlara yöneltilen bir açıklamadır, Haramlardan korunacak müttakiler için bir hidâyet ve öğüttür*”⁸⁰ âyetindeki beyân, hidayet ve mev'ızanın Hz. Ali olduğunu ifâde etmiştir⁸¹.

Kur'ân'ı kendi inanç ve kanaatlerine göre açıklayan bazı müfessirler, bazen de Kur'ân lafızlarının delalet ettikleri mânâları ve bu lafızlardan murad olunan mefhumları hem soyup almışlar hem de reddetmişlerdir. Bazıları da herhangi bir lafza, ona delâlet etmeyen ve ondan murad olunmayan pek çok mânâ yüklemişlerdir. Her iki durumda da, hataları hem delil hem de medlulde olmuştur. Bunun sonucunda da red veya kabul ettikleri mânâlar yanlış veya bâtil olmuştur. Kur'ân lafızlarına yüklenen mânâlar doğru olsa bile, bu durumda lafızdan kastedilen mânânın o olmaması sebebiyle delilde hatalar olmuştur. Kur'ân'ı akli/dirâyet tefsîr metoduyla yorumlamaya çalışan müfessirler arasında bu tür hatalar çok görülmüştür⁸². Bunlara müfessirlerin fitrî yapıları, ilmî seviyeleri, gereksiz ayrıntılara dalmaları, âyetleri hevâ ve arzuya göre yorumlamaları, içinde buldukları kültürel çevreleri ve anlama-yorumlama farklılıkları da ilave edilmelidir. Nitekim, İbn Arabî, { وَادْكُرْ اسْمَ رَبِّكَ وَتَبَتَّلْ إِلَيْهِ تَبْتِيلًا } “*Rabbinin yüce adını zikret, fânilere bel bağlamaktan kurtul ve bütün gönlünle yalnız O'na yönel*”⁸³ âyetinin tefsîrinde “Sen olan Rabbinin adını zikret yani kendini tanı, kendini unutma ki Allah da seni unutmasın...” demiştir⁸⁴.

Tefsîrde akla dayalı tezâd ihtilâflarının bir diğeri de Kur'ân-ı Kerîm'in kim tarafından kime indirildiği, muhataplarının kim olduğu, Kur'ân'ın ne gibi fitrî gaye ve maksadlar gözettiği bilinmeden, kelâmın siyak-sibakı ve sebab-i nüzûlü araştırılmadan sadece Arapça kaide ve kurallarıyla tefsîr yapmaya kalkışmaktan kaynaklanmıştır⁸⁵. Aynı zamanda dil bakımından lafzın hangi mânâyâ geldiği konusunda da pekçok yanlışlara düşülmüştür⁸⁶. Meselâ, Mu'tezile ve Cehmiyye'ye göre, Kıyâme sûresindeki { وَجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَّاصِرَةٌ إِلَىٰ رَبِّهَا نَاطِرَةٌ } “*Yüzler vardır ki, o gün ışıl ışıl parlayacaktır. (Onlar) Rablerine bakacaklardır (O'nu göreceklerdir)*”⁸⁷

⁷⁹ Şehristânî, Ebû Bekir, *el-Milel ve'n-nihal*, (thk. Ali Emir-Ali Hasan), Dâru'l-ma'rife Beyrut 2001, I, 150.

⁸⁰ Âl-i İmrân 37/138.

⁸¹ Bağdâdî, Abdülkâhir, *el-Fark beyne'l-firâk*, el-Mektebetü'l-asriyye, Beyrut 1990, s. 237.

⁸² İbn Teymiyye, *Mukaddime fi usûli't-tefsîr*, s. 86; Zehebî, *et-İtticâhâtü'l-münharife*, s. 20-24; Akk, a.g.e, s. 228.

⁸³ Müzzemmil 73/8.

⁸⁴ Aktaran. Zehebî, *el-İtticâhâtü'l-münharife*, s. 22.

⁸⁵ İbn Teymiyye, *Mukaddime fi usûli't-tefsîr*, s. 86; Zehebî, *el-İtticâhâtü'l-münharife*, s. 23; Zehebî, *et-Tefsîru ve'l- müfessirûn*, I, 241,242; Akk, *Usûlü't-tefsîr*, s. 228.

⁸⁶ Teymiyye, *Mukaddime fi usûli't-tefsîr*, s. 86.

⁸⁷ Kıyame 75/ 22, 23.

âyetinde geçen إلى “ilâ” lafzı, harf-i cer değil de “alâi” آلَاءِ lafzının müfredi ve “nimet” mânâlarına gelmektedir⁸⁸. Yine aynı âyetlerde geçen نَازِرَةٌ “nazire” (bakan) kelimesi de مُنْتَظِرَةٌ “muntazire” (bekleyen) anlamındadır. Buna göre söz konusu âyetlerin tefsîri “Yüzler vardır ki, o gün ışıl ışıl parılayacaktır. (Onlar) Rablerinin nimetini (yahut emrini) bekleyeceklerdir” şeklinde olmaktadır.

Cevdet Bey yanlış yönelişlerin, “batıl ve bozuk bir mezhebi yaymak, ilahî kelâmı ona tabi kılmaya çalışmak; tefsîr için gerekli ilimleri bilmemek; mutlâk müteşâbihler konusunda kesin hüküm vermeye çalışmak; delili olmadan Allah’ın muradı hakkında kesin söz söylemek ile âyetlerin hevâ ve arzuya göre yorumlanması”ndan kaynaklandığını ifade etmiştir⁸⁹.

Bilmen ve Mollaibrahimoğlu tezâd ihtilâflarının beş sebepten kaynaklandığını ifade etmiş, bunları da;

- * Müfessirlerin rivâyetlerin sahihini bırakıp zayıf olanlarına müracaat etmesi;
- * İctihad ve istinbat gerektiren konularda müfessirin bu konudaki kurallara riâyet etmemesi;
- * Müfessirlerin siyâk-sibâk, sebab-i nüzûl, nâsîh-mensûh gibi Kur’ân ilimlerini dikkate almayıp kelime ve terkiplerini sırf Arapça bilgileriyle açıklamaya çalışmaları;
- * Müfessirlerin, âyetlerin lûgat mânâlarını, hakiki medlullerini dikkate almaması, siyâk-sibâka önem vermemesi ve rivâyetleri terkedip kendisini felsefi veya tasavvufi bir akıma kaptırması;
- * Müfessirin ehl-i bidattan olup âyetleri mücerret olarak kendi mezheplerini terviç ederek te’vile cüret etmesi, şeklinde sınıflandırmıştır⁹⁰.

İbn Teymiyye, Zehebî ve Akk, Bilmen ve Mollaibrahimoğlu’nun yukarıda ifade edilen tezâd ihtilâflarının sebepleri konusundaki tasniflerinin yeterli olmadığı görülmektedir. Çünkü yanlış yönelişler şeklindeki farklı yorumlarla yani tezâd ihtilâflarıyla tenevvülerin sebeplerinin aynı olduğu düşünülmektedir. Tenevvü ihtilâfları bölümünde ifade edildiği üzere tezâd ihtilâfları da muhatıb, muhatab, metin ve tâli unsurlar olmak üzere değişik sebeplerden kaynaklanmıştır. Tezâd ihtilâflarında âyetin hamlini aşan ifâdeler vardır. Meselâ, mütevâtir bir kırâate göre tefsîrde bir farklılık varsa bunlar tenevvü ihtilâfını; şaz ve mevzû kırâatler tercih edilerek yapılan yorumlar da tezâd ihtilâfını oluşturmaktadır. Müfessirlerden kaynaklanan ihtilâflar ise Ehl-i sünnete mensûp müfessirler arasında ve tali bir meselede olursa tenevvü; Ehl-i sünnet arasında esaslı bir

⁸⁸ Şarkâvî, Ahmed Muhammed, “İhtilâfü’l-müfessirin esbâbühü ve davâbüthü”, *Havliyyetü’l-külliyeye*, sayı 17, Kahire 2004, s. 6.

⁸⁹ Cevdet Bey, *a.g.e.*, s. 50.

⁹⁰ Bilmen, *B.T.T. ve Tabakâtü’l-müfessirin*, 155, 156; Mollaibrahimoğlu, *a.g.e.*, s 95-106.

meselede ya da Mu'tezile ve Hâriciler'in yaptıkları gibi Kur'ân ve sünnete muhalif olan yorumlar da tezâd ihtilâflarını oluşturmaktadır⁹¹. Kısaca ihtilâf sebeplerinin tümü tenevvü ve tezâd için müşterektirler.

C. Tefsîr Usûlünde İhtilâf, İhtilâf Çeşitleri ve Sebeplerine Alternatif Bakış Açısı

Bu bölümde ihtilâfın tanımı yapıлып, ihtilâf çeşitlerine değinilmiştir. İhtilâf çeşitleri daha kuşatıcı ve günümüz insanının anlayabileceği bir dille tasnif edilmiştir. İhtilâf sebepleri de muhatıb, hitab, muhatab ve harici unsurlar açısından ele alınmıştır.

1. İhtilâf

İhtilâf h-l-f kökünden türemiş olan iftial babının mastarıdır. İhtilâf kelimesinin kökü olan *halefe* ve bu kökten türeyen kelimeler lügatte “geriye döndü”⁹², “süt vb., yemekler bozuldu veya bayatladı”⁹³, “oruçlu olan birisinin ağzı fena halde koktu”⁹⁴, “çocuk babasının ahlakını takip etmedi, onun yolundan gitmedi”⁹⁵, “arkadaşlarından geri kaldı”⁹⁶, “bozgunculuk yaptı”⁹⁷ gibi mânâlara gelmektedir. Söz konusu fiilin iftial babıdan mastarı olan *ihtilâf* ise “ittifakın gerçekleşmemesi”⁹⁸ ve “iki kişiden herbirinin söz ve davranışlarında, diğerinin aksini ilzam etmesi” olarak tanımlanmıştır⁹⁹. Ayrıca ihtilâf, “bir tek görüşün bulunması gereken yerlerde karşılıklı iki görüşün bulunması”¹⁰⁰ şeklinde de tanımlanmıştır. Aynı zamanda bu mânâda ihtilâfı “bir konu hakkında serdedi-

⁹¹ Şarkâvî, a.g.m, s. 6.

⁹² İsfehânî, Râğıb, *Müfredâtu elfâzi'l-Kur'ân* (thk. Muhammed Seyyid Keylânî), Dâru'l-ma'rife, Beyrut t.s. s.155; İbn Manzûr, Ebulfadl, *Lisânu'l-Arab*, Dâru'l-fikr, Beyrut , 1990, IX, 82; Feyrûzâbâdî, Mecduddin Muhammed b. Ya'kub, *el-Kamûsu'l-muhît*, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1987, s.1042.

⁹³ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, IX, 92; Zebidî, Muhibiddin, *Tâcu'l-ârûs min cevâhiri'l-kâmus*, (thk. Ali Şibrî) Dâru'l-fikr, Beyrut 1994, XII, 195; Feyrûzâbâdî, *el-Kamûsu'l-muhît*, s.1044; Kermî, Hasan Said, *el-Hâdi ilâ luğati'l-Arab*, Dâru Lübnan, Beyrut 1991, I, 661.

⁹⁴ İbn Manzûr, a.g.e, IX, 93; Zebidî, a.g.e, XII, 195; Feyrûzâbâdî, *el-Kamûsu'l-muhît*, s. 1044; Kermî, a.g.e, I, 661.

⁹⁵ İbn Manzûr, a.g.e, IX, 88; Feyrûzâbâdî, *el-Kamûsu'l-muhît*, s.1044, 1045.

⁹⁶ Feyrûzâbâdî, *el-Kamûsu'l-muhît*, s. 1045; Kermî, a.g.e, I, 661.

⁹⁷ Zebidî, a.g.e, XII, 195.

⁹⁸ Feyrûzâbâdî, *el-Kamûsu'l-muhît*, s. 1045; Kermî, a.g.e, I, 662, 664.

⁹⁹ Feyrûzâbâdî, Mecduddin Muhammed b. Ya'kub, *Basâiru zevi't-temyiz*, el-Mektebetü'l-ilmîyye, Beyrut t.s., II, 562; Kermî, a.g.e, I, 662.

¹⁰⁰ Tekineş, Ayhan, *Hadisleri Anlama Problemi*, Işık Yay., İstanbul 2002, s. 41.

len görüş ayrılıkları” şeklinde anlamak da mümkündür¹⁰¹. Çünkü “ihtilâf” kelimesi Kur’ân-ı Kerîm’in bazı âyetlerinde bu anlamda kullanılmıştır¹⁰².

İhtilâf basit anlamıyla ittifakın karşıtı olup “görüş ayrılığına düşmek, uzlaşmamak” veya “farklı görüşlere sahip olmak” mânâsına gelir. Buna göre ihtilâf, farklı görüşler karşısında içlerinden birini daha güçlü ve zayıf olarak nitelendirmeyip tarafsız kalmayı yahut zayıf da olsa bir tarafa temayülü yansıttığından bir ölçüde olumlu çağrışıma sahiptir¹⁰³.

İbn Kuteybe (ö.276/889) ihtilâf kelimesini bazen tenâkuz kelimesiyle birlikte kullanmıştır¹⁰⁴. Tahavî (ö.321/933) ise meseleyi rivâyetlerle ilgili değerlendirip, ihtilâfî rivâyetlerin birbirleriyle çelişmesi¹⁰⁵, isnatların çelişkili olması¹⁰⁶ ve âlimlerin ihtilâf etmesi şeklinde ifade etmiştir¹⁰⁷. Bunun yanında diğer kelimelerde olduğu gibi ihtilâfla tenâkuz arasında birtakım farklar vardır. Bu farkların en önemlisi de umûm-husus farklılığıdır. Buna göre her tenâkuz, ihtilâf kabul edilirken, her ihtilâf tenâkuz kabul edilmemektedir. Söz konusu durum tezat için de geçerlidir. Çünkü ihtilâf tezattan daha kapsamlıdır. Her zıt ihtilâf kabul edilirken her ihtilâf zıt kabul edilmez¹⁰⁸. Kısaca ifade edilmesi gerekirse ihtilâf, tezat ve tenâkuz gibi kelimelerden daha kapsamlıdır. Bazı konularda aynı mânâda kullanılsa da ihtilâfın bunlardan daha geniş bir kullanım alanı vardır. Bunun içindir ki ihtilâf her zaman olumsuz bir durum ifade etmez.

İhtilâfın ıstılâh anlamı “bir kişinin ifade veya davranışlarında diğer insanlardan farklı bir yol takip etmesi” olarak tanımlanmıştır¹⁰⁹. İnsanlar arasındaki görüş ayrılığı netice itibariyle tartışma ve çekişmeye götürdüğü için ihtilâf kelimesi bazen mecâz olarak *münazaa* ve *mücâdele* anlamında da kullanılmaktadır¹¹⁰. Bunun için insanlar ve âlimler arasındaki anlaşmazlık, çatışma ve mücâdeleler hep bu kavramla ifade edilmiştir¹¹¹.

¹⁰¹ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed, *Te’vilü muhtelifi’l-hadîs*, (thk. Abdülkadir Atâ), Müessesetü kütübî’s-sekâfiyye, Beyrut 1998, s. 35.

¹⁰² Bkz. Meryem 19/37; Bakara 2/176.

¹⁰³ Özen, Şükrü, ‘Hilaf’, *DİA*, İsam Yay., İstanbul 1988, XVII, 527.

¹⁰⁴ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 105, 132, 167.

¹⁰⁵ Tahavî, Ebû Cafer, *Şerhu müşkilî’l-âsar*, (nşr. Şuayb Arnaût), Müessesetü’risâle, Beyrut 1994, III, 61.

¹⁰⁶ Tahavî, *a.g.e.*, III, 126.

¹⁰⁷ Tahavî, *a.g.e.*, III, 127.

¹⁰⁸ İsfehânî, *a.g.e.*, s. 155.

¹⁰⁹ İsfehânî, *a.g.e.*, 155-157; Feyrûzâbâdi, *Basâir*, II, 562; Özen, Şükrü, “İhtilâf”, *DİA*, İsam Yay., İstanbul 2000, XXI, 565-568.

¹¹⁰ İsfehânî, *a.g.e.*, s. 155; Özen, “Hilaf”, XVII, 527.

¹¹¹ Özen, ‘Hilaf’, XVII, 527-538; Özen, “İhtilâf”, XXI, 565-568.

Halefe'den türeyen “muhtelif” kelimesi ise çeşitlilik ve farklılık gibi anlamların yanında bünyesinde zıt olma mânâsını da barındırmaktadır¹¹²; ancak hâlefe fiilin mastarı olan hilâf, zıtlıktan daha geniş bir mânâda kullanılmaktadır¹¹³. Hilâf, ihtilâf kelimesiyle aynı kökten türemiş olup hilâf, “*aykırı, karşı, karşıt ve ters*” anlamlarında kullanılmaktadır.¹¹⁴ Bazıları ise, bunların yanında hilâfa “karşı gelmek, aykırı davranmak, muhalefet etmek ve zıtlaşmak” anlamlarını da vermektedir¹¹⁵. Her ne kadar ihtilâf ve hilâf kelimeleri aynı kökten türeseler de aralarında birtakım farklar vardır. Dolayısıyla hilâf, ihtilâftan farklı olarak en başta tez ve antitezden birini benimseme ve diğerine karşı tavır alma, delilsiz görüş anlamında kullanılırken, ihtilâf kelimesi ise delile dayalı görüş, anlamında kullanılmıştır. Bir başka deyişle güçlü olan ve yaygınlık kazanan görüş ihtilâfla, zayıf ve genel kabul görmeyen görüş ise hilâf terimiyle ifâde edilmiştir. Diğer yandan hilâf, sünnet ve icma karşısında “açıkça muhâlefet etmek” anlamına gelir¹¹⁶. İhtilâfta gaye ve hedef birliği olup farklılıklar sadece izlenen yol ve metottadır. Hilâfta, hem gaye ve hedefte hem de izlenen yol ve metotta bir çok farklılıklar vardır. İhtilâf bir delile dayandığı için ictihad olarak kabul edilmiş ve rahmet olarak değerlendirilmiştir. Hilâfın ise bir dayanağı ve istinad edeceği bir delili olmadığı için reddedilip bid'at olarak kabul edilmiştir.¹¹⁷ Ancak ihtilâf kelimesi daha şumüllü olup hilâfı da kapsamaktadır¹¹⁸. Bunun için İbn Teymiyye müfessirler arasındaki hilâf için *tezâd ihtilâfı*¹¹⁹, Ömer Nasûhî Bilmen *hakiki ihtilâf*, Mollaibrahimoğlu da *düşmanca ihtilâf ve temel ihtilâflar*¹²⁰ tabirini kullanmayı tercih etmişlerdir.

2. İhtilâf Çeşitleri

Görüş farklılıklarını ifade eden ihtilâf kavramı; tezâdı, nakzı, inhirâf, tenevvü ve mukabili içerisinde barındıran bir kavramdır. Mukabil, bir anlamın karşısında yer alan bütün farklılıkları ifade ederken, zıt mukabillerin en uçlarını ifade etmektedir. Nakız ise bazen mukabil bazen de zıt anlamlarında kullanılan bir kelimedir. İhtilâf ise bunların hepsini içine alan genel ve kapsayıcı bir kavramdır. Meselâ, ihtilâfın zıddını “ittifak” kelimesi oluştururken mukabillerini de

¹¹² İsfehânî, *a.g.e.*, s. 155; İbn Manzûr, *a.g.e.*, IX, 90; Zebidî, *a.g.e.*, XII, 185; Feyrûzâbâdî, *Basâir*, II, 562; Kermî, *a.g.e.*, I, 665.

¹¹³ Feyrûzâbâdî, *Basâir*, II, 562.

¹¹⁴ İbn Manzûr, *a.g.e.*, IX, 90-94.

¹¹⁵ Özen, ‘Hilâf’, XVII, 527.

¹¹⁶ Özen, ‘Hilâf’, XVII, 527.

¹¹⁷ Bilmen, *B.T.T. ve Tabakâtü'l-müfessirin*, I, 153; Mollaibrahimoğlu, *a.g.e.*, s. 61,62.

¹¹⁸ İbn Teymiyye, *Mukaddime fî usûli't-tefsîr*, s. 67; Bilmen, *a.g.e.*, I, 153; Mollaibrahimoğlu, *a.g.e.*, s. 61,62.

¹¹⁹ İbn Teymiyye, *Mukaddime fî usûli't-tefsîr*, s. 67.

¹²⁰ Mollaibrahimoğlu, *a.g.e.*, s. 65, 89.

“icma”, “anlaşma”, “uzlaşma”, “birlik” ve “beraberlik” gibi kelimeler oluşturmaktadır. İttifakın mukabillerini ise “ışkâl”, “ıştibah”, “farklılık”, “teâruz”, “tenâkuz” ve “nizâ” kelimeleri oluşturmaktadır. Bu semantik ayrıma göre tefsîrde, Kur’ân ve sünnetin dışına çıkılarak yapılan yorumlara tezâd ihtilâfları denilmiştir. Ancak “tezâd” kavramı anlam olarak açıklaması yapılan şeylerin uç düzeyde birbirinin karşıtı anlamlarına gelmektedir. Dolayısıyla tefsîrde birbiriyle mutlak karşıtlık oluşturan ihtilâflar tezâd ihtilâfı olarak kabul edilmelidir. Örnek verilecek olunursa şefaath meselesini Mu‘tezile kabul etmezken Ehl-i sünnet kabul etmektedir. Kur’ân’a ve sünnete kapsamlı ve bütüncül bir şekilde bakıldığında şefaathın hak olduğu görülecektir. Dolayısıyla Mu‘tezile’nin bu konudaki görüşü tezâd ihtilâfı gurubuna girmektedir.

Diğer yandan bazı ihtilâflar da vardır ki bunlar yüzde yüz bir şeyin zıddı olmayabilir. Meselâ, israiliyyât meselesi gibi. Bunda Kur’ân’a ve sünnete muhalif görüşler bulunabilir fakat israiliyyattan kaçınan müfessirlerin yorumlarıyla karşıtlık oluşturmaz. Bunların çoğunda Kur’ân’ın esas amacı unutulup pekçok gerekli gereksiz ayrıntılara girildiği için bunlar tezâd kapsamına alınmıştır.

(1) Birbirinin Alternatifi Olan Farklı Yorumlar (Tenevvü İhtilâfları)

Birbirinin alternatifi olan farklı yorumlar diğer bir ifâdeyle tenevvü ihtilâfları, hakikatte (tezâd) olmayıp, bir lafzın müfessirler tarafından farklı isimlerle ifâde edilmesinden ve muhatapların dikkatini konunun bir yönüne çekmek istenilmesinden kaynaklanan, konunun özü ile değil de ayrıntılarla ilgili farklı yorumlar veya değişik tefsîr beyanlarıdır. Bu tür ihtilâflar müfessirler tarafından caiz kabul edilip övülmüştür¹²¹.

Bilindiği gibi Kur’ân-ı Kerim’in kendine has yapısı, dil özellikleri ve üslubu vardır. Buna bir de yapıları, karakterleri, kapasiteleri ve eğitim düzeyleri farklı müfessirler eklenince bir takım değişik görüşlerin ortaya çıkması kaçınılmazdır. Bunlara bağlı olarak birden çok mânâyâ gelebilme ihtimali olan bazı âyetleri müfessirlerin farklı yorumlamaları tefsîr için hem bir çeşitlilik hem de birer zenginlik olmuştur. Bu tür ihtilâflar ilk devirlerde görüldüğü gibi günümüzde de görülmeye devam etmektedir.

Tenevvü ihtilâflarında Kur’ân’ın anlaşılmasında, yanlış anlaşılması ve Kur’ân’ın ruhuna ters düşen bir anlama problemi yoktur. Müfessirler arasında birbirlerine zıt düşen açıklamalar da yoktur. Bu ihtilâf çeşidinde sadece isim, sıfat, ibâre ve ifâdelerde olan bazı farklılıklar vardır. Genelde tâlî meselelerde meydana gelen bu tür ihtilâflar müslümanlar için bir rahmettir. Tenevvü ihtilâfı

¹²¹ Bkz. İbn Teymiyye, *İktidâü’s-sırâtı’l-müstakîm.*, I,128-130; Şâyi’, a.g.e, s. 14.

şeklinde sarfedilen her söz ve kelamın doğru olabilme ihtimali de çok yüksektir. Bu tür ihtilâflarda, müfessirler arasında görülen bu tür ihtilâflar, sahabe ve tabiiler arasında görülen ihtilâflara benzemektedir.¹²²

(2) Yanlış Yöneliş Şeklindeki Farklı Yorumlar (Tezâd İhtilâfları)

Tefsîrde tezâd/karşıt ihtilâfı, tenevvü ihtilâfı gibi bir lafzın müfessirler tarafından farklı isimlerle ifade edilmesi ve müfessirlerin muhatapların dikkatlerini bir konunun önemine çekme amaçlarının olmadığı ihtilâflardır. Bu tür ihtilâflar tenevvü ihtilâfları gibi tâlî meselelerde meydana gelen ayrıntularla ilgili ihtilâflar olmayıp, meselenin iç yüzünde ve temelinde olan ihtilâflar ve farklılıklardır. Bunlar, birbirine zıt veya birbirleriyle çelişen farklı açıklamalardır¹²³. Kur'ân tefsîrinde bu tür ihtilâflar daha çok rivâyet tefsîrinden dirâyet tefsîrine geçildikten sonra görülmeye başlamıştır. Bu tür ihtilâflar, hataların dışında genellikle hevaya uyma, mezhep taassubu, sapık fikirler, eksik ilim ve bozuk bir itikattan kaynaklanmaktadır¹²⁴.

Cevdet Bey, yanlış yönelişlerin, “batıl ve bozuk bir mezhebi yaymak, ilahî kelâmı ona tabi kılmaya çalışmak; tefsîr için gerekli ilimleri bilmemek; mutlak müteşâbihler konusunda kesin hüküm vermeye çalışmak; delili olmadan Allah'ın muradı hakkında kesin söz söylemek ile âyetlerin hevâ ve arzuya göre yorumlanması”ndan kaynaklandığını ifade etmiştir¹²⁵. Bunlardan bir kısmı, müfessirlerin yeterli araştırma ve inceleme yaptıktan sonra doğruya ulaşmak için sarfettikleri gayretler sonucu âyete doğru mânâ veremeyip gayr-i ihtiyârî olarak ortaya çıkan ihtilâflardır. Bu durumda olan müfessirler, halis niyetli ve doğruya ulaşmak için bütün imkanlarını seferber ettikleri için mâzur sayılırlar. Kur'ân'ı anlamak için herhangi bir art niyeti olmayan ve sağlam yöntemlere başvurup doğruya isabet edemeyen müfessirlerin yaptıkları yanlışlıklar bu grupta ve hata olarak değerlendirilmelidir.

¹²² İbn Teymiyye, *İktidâü's-sırâtı'l-müstakim*, I,128-130; İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l- fetâvâ*, XIII, 381. İbn Teymiyye tefsîrdeki ihtilâfları ikiye ayırp sadece tenevvü ihtilâfını tefsîrde ihtilâflar olarak kabul ettiği için böyle demiştir. Bu çalışmada ise tefsîrde ihtilâfları tenevvü ve tezâd ihtilâfı olarak ele alınacağı için sahabe ve tabiin arasında Kur'ân-ı Kerim'i anlama noktasında pek fazla görülmeyen daha sonraki devirlerde ortaya çıkan tezâd farklılıkları da ele alınacaktır. Gerçi İbn Teymiyye de tezâd ihtilâfını kavram olarak kullanmış ve bunu daha çok “İktidâü's-sırâtı'l-müstakim” adlı eserinde işlemiştir.

¹²³ İbn Teymiyye, *İktidâü's-sırâtı'l-müstakim*, I, 130; İbn Teymiyye, *Mukaddime fi usûli't-tefsîr*, s. 75; Bilmen, ' , a.g.e, s. 153; Şâyi', a.g.e, s. 23, 24.

¹²⁴ Şâyi', a.g.e, s. 16, 17. Şâyi' burada bunları tezâd ihtilâfı için ifade etmiş. Bu çalışmada ise eksik ilim ve mezhep taassubu dışındakiler inhirâf ihtilâfları içerisinde değerlendirilmiştir.

¹²⁵ Cevdet Bey, a.g.e, s. 50.

3. İhtilâf Sebepleri

“İhtilâf Sebepleri”ne de toptancı bir bakış açısıyla değil de daha derin bir sunum için hitab/metin, muhatıb/Yüce Allah ve muhatab/müfessir veya onu anlamaya çalışanlar açısından yaklaşılmıştır.

Hitab/Kur’ân-ı Kerîm açısından bakıldığında elimizde subûti kat’i fakat her yerinde delaleti kat’i ve kesin olmayan bir metin bulunmaktadır. Tefsîrde meydana gelen ihtilâflarda Kur’ân dilinin farklı yorumlanması en etkili sebeplerden biridir. Kur’ân’da bir konunun değişik şekillerde yorumlanmasına sosyal ve siyasî anlayış, iklim şartları, bilimsel, sanatsal, felsefi ve teknolojik faaliyetler etkili olmuştur. Bir görüşün desteklenmesi için Kur’ân’dan herhangi bir delil getirmenin çok önemli olduğu Müslüman toplumlarda, Kur’ân dilinin önemi daha iyi anlaşılmaktadır. Bunun yanında, konunun Kur’ân bütünlüğü içerisinde değerlendirilememesi gibi durumlar dille alakalı etkenler arasında kabul edilmektedir.

Kur’ân’ın subûtunun kat’i olması ve âyetlerin medlullerinin de Allah’ın muradının hak olduğunun bilinmesi gerekmektedir. Kur’ân’ın subûtu kat’idir fakat kendi tanımlamasıyla en başta muhkem ve müteşâbihleri vardır. Metin düzeyinde de mutlakı, ammi, mücmeli, garibi, mübhemi, müşkili hatta müştereki ve ezdadı vardır. Bütün bu ve benzeri durumlar ihtilâfı kaçınılmaz kılan sebeplerdir. Bundan dolayı Kur’ân’ı anlama ve yorumlama çabaları da farklılaşabilmektedir.

Kur’ân âyetlerinin muhkem ve müteşâbih olarak ayrılmaları, mecaz ve hazfler, karîne ihtiyacı duyulan yerlerde en az bir ya da daha fazla karîneye ihtiyaç duyulması, bu karînelerin açıklık ya da kapalılıkları gibi hususlar ihtilâflarda dilsel boyutun önemini ortaya koymaktadır¹²⁶. Kur’ân’da sıkça görülen bir anlatım şekli de teşbihî anlatımdır. Bu teşbihî anlatımlar konusunda ilk dönem müfessirleri arasında ciddi fikir ayrılıkları oluşmuştur. Meselâ, Kur’ân’da tenzih âyetlerinin daha çok ve delâletleri daha açık olmasına rağmen bazı müslüman fırkalar, zâhirî ifâdelere bakarak teşbihe yönelmişler, tenzih âyetleriyle çelişmişlerdir¹²⁷. Meselâ, selef teşbih konusunda aşırı hassasiyet gösterirken Mücâhid, İsrâ sûresi 79. âyetini tefsîr ederken teşbihi andıran söylemlerden kendisini kurtaramamıştır. {وَمِنَ اللَّيْلِ فَتَهَجَّدُ بِهِ نَافِلَةً لَكَ عَسَىٰ أَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَّحْمُودًا} “Sana mahsus bir namaz olmak üzere gecenin bir kısmında kalkıp Kur’ân oku, teheccüd namazı kıl. Böylece Rabbinin seni makam-ı mahmûda erİştireceğini

¹²⁶ Kadı Abdulcebbâr, *Müteşâbihu’l-Kur’an*, (thk. Adnân Zarzur), Dâru’t-türâs, Kahire 1969, s. 34.

¹²⁷ İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed, (thk., Abdulvehhab Vafî), *Mukaddime İbn Haldun*, Dâru Nehda, Kahire t., s. III, 1076-1077.

*umabilirsın*¹²⁸ âyetinde geçen *عَسَىٰ أَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَّخْمُودًا* { ifadesini “Arşın üzerine kendisi ile birlikte oturttu” şeklinde tefsîr etmiştir¹²⁹. Daha sonra ortaya çıkan Müşebbihe, Kur’ân-ı Kerîm’de geçen ve teşbihi andıran bu ifâdeleri aynen kabul etmiştir. Hatta bunu destekleyen pekçok hadîs rivâyet etmişlerdir. Meselâ, “Rabbim bana mülaki oldu, benimle musafaha etti, benimle yüz yüze geldi, parmak uçlarının soğukluğunu hissedinceye kadar, elini iki omzumun arasına koydu” şeklinde bir hadîsin olduğunu iddia edip; görüşlerini delillendirmişlerdir¹³⁰.

Zâhirî ifâdelerdeki teşbih ve teccim tartışmaları devam ederken, konuyla ilgili nakle karşı akıl, taklide karşı te’vîl, ve rivâyete karşı da dirâyet gibi yeni ve teknik kavramlar ortaya çıkmıştır. Herbir müslüman grup kendi gittikleri yolun doğru olduğunu göstermek için âyetleri kendi görüşlerini destekler tarzda te’vîl etmiştir. İslâm milleti arasında şayi olan fırkalardan herbiri Kur’ân’dan kendi mezhebine uygun gelenleri almış, uygun gelmeyenleri de te’vîl etmiştir¹³¹. Kur’ân’daki kelimelerin karşılığı olan mânâların ve bunların anlam çerçevesinin ve Arapça’nın iyi bilinmesi gerektiği üzerinde durmuşlardır. Çünkü Kur’ân’da mücmel-mübeyyen, amm-hass, mübhem-zâhir ve nâsih-mensuh gibi bazı tefsîr usûlü kavramları vardır. Bunları tam bilmeden ve anlamadan Kur’ân’ı yorumlamaya kalkışmak ihtilâfların temel sebebi olduğu gibi bir çok mânâya gelen kelimelerin bir mânâsının tercih edilmesi ihtilâflar için bir etken olmuştur. Bir metni okuyan herhangi bir kimse onu anlarken metinde kendi dilsel mantalitesinin karşılığını bulur ve bu konu da hayal gücünü çalıştırır. Her okuyan kendisi için mantıklı mânâyı okur. Okuma dil ve düşünceyle yakından ilgili olduğu için ayrılıklar ve ihtilâflar ortaya çıkar¹³². Dilden kaynaklanan ihtilâflar da genellikle bir kavrama ya müşterek bir mânânın verilememesinden ya da bir çok mânâya şamil olan bir kelimeye müfessirler tarafından farklı mânâların herhangi birinin tercih edilmesinden kaynaklanmaktadır. Aslında Kur’ân Arapça’da kullanılan mevcut kelimelerden oluşmuştur. Bunun yanında Kur’ân’ın Arapçadaki bir çok kelimeye yeni mânâlar yüklemesi de göz ardı edilmemelidir. Kur’ân’daki belli

¹²⁸ İsrâ 17/79.

¹²⁹ Tâberî, *a.g.e*, XV, 181.

¹³⁰ Şehristânî, *a.g.e*, I, 94-96.

¹³¹ Kırca, Celal, “Mezhebi Tefsîr Ekolünün Ortaya Çıkışı”, *İslâmî Araştırmalar*, Sayı 5., Ankara (Ekim) 1987, s. 52.

¹³² Harb, Ali, *Nakdû'l-hakika*, Merkezü’s-sekâfiyyeti’l-Arabiyye, Beyrut 2000, s. 5,6.

başlı ve temel¹³³ kavramların genel mânâları konusunda herhangi bir ihtilâf olmamıştır¹³⁴.

Tefsirde ihtilâfların önüne geçmek için müfessirin bilmesi gereken ilimler sıralansa da bu işin ideal tarafıdır. Hakikatte müfessirlerin ilmi seviyelerinin yol açtığı pekçok ihtilâf çeşidi vardır. Müfessirin mensûbiyeti, içinde bulunduğu kültürel ve coğrafi şartlar ile içinde yaşadığı zaman dilimi ihtilâf açısından tümüyle tefsirinde etkin bir unsur olarak görev yaparlar. Dolayısıyla herkesin donanımı, birikimi, şartları, dünya görüşü, hayata bakışı, sosyo-kültürel ortamı farklılaştığına göre yorum mantığı ve metodu da farklılaşmaktadır. Bütün bunlar tefsirde ihtilâfin çıkması için kaçınılmaz unsurlardır. İşte bu bölümde ihtilâfa etki etmesi sebebiyle müfessir faktörüne yer verilmiştir.

Tefsir usûlünde Kur'ân'ın yorumlanmasında hadîsler, sebab-i nüzûl, nesh meselesi, selevin tefsire dair malumatları ile isrâiliyyât gibi haricî unsurlar söz konusudur. Örneğin sebab-i nüzûl, özellikle müteaddid ve sahihleme problemi olduğunda çok önemli sorunlar çıkartmaktadır. İsnadı ve metnindeki kopukluklarla önümüzde duran Hz. Peygamberin bazı hadîsleri ve bakış açısına göre anlam kazanan nesh meselesi vardır. Kısaca isrâiliyyât denilen önceki ümmetlerin kutsal kitapları ile bunları sarıp sarmalayan tarihi rivâyetler vardır.

IV. SONUÇ

Tefsirde ihtilâflar, ulûmu'l-Kur'an, tefsir usûlleri ve tefsir mukaddimelerinde tanımına girilmeksizin çeşitleri, te'vîlin sakıncaları ve tenevvü-tezâd üzerinden birkaç sebep zikredilerek, bunlar da alt alta sıralanarak ele alınmıştır.

Bu makalede, ilk önce başlangıçtan günümüze kadar tefsirde ihtilâf geleneğinin kısaca bir değerlendirilmesi yapılmış, ulûmu'l-Kur'an'da ulûmanın meseleye yaklaşımı ortaya konulmuştur. İhtilâf literatürünün en büyük eksikliği mezkûr terimin tanımının yeterince yapılmadan meselenin işlenmiş olmasıdır. İkinci olarak gelenekten iktibas edilen tenevvü-tezâd ayrımının ihtilâfları çeşitlendirmede hem yetersiz hem de günümüz açısından pek anlaşılır olmadığı ifade edilmiştir. Bundan yola çıkarak ihtilâf ve çeşitlerinde yeni bir isimlendirilmeye gidilmiştir. İhtilâfin **farklılık** olarak; çeşitleri de makbul olanlara **birbirinin alternatifi olan farklı yorumlar**, makbul olamayanlar da **yanlış yönelişler şeklindeki farklı yorumlar** olarak ikiye ayrılmıştır.

¹³³ Burada Izutsu'nun anahtar kavramlar dediği bu mefhumlara, "belli başlı ve temel kavramlar" denilmesi tercih edildi.

¹³⁴ Izutsu, Toshihiko, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, (çev. Süleyman Ateş), Kevser Yayınları, Ankara t.,s. s. 21,22.

Tefsîrde ihtilâf üzerine yapılan çalışmalarda, ihtilâf sebepleri başlığı altında pek çok sebep zikredilmektedir. Genelde ulemâ ihtilâf sebeplerini gruplandır-maya gitmeden madde madde zikretmiştir. Esas olan modern anlama yöntemle-rinden de istifade ederek ihtilâf sebepleri muhâtap-metin-müfessir ve haricî unsurlar şeklinde dörtlü bir yapıyla değerlendirilmiştir.

Makalede, tefsîrde ihtilâf algısı ve ihtilâflarda alternatif bir bakış açısını he-deflendiği için ihtilâfın anlam ve yorumsal boyutlarına klasik tabirle tefsîr ve te'vîl konularına değinilmemiş; ihtilâf çeşitleri ve sebeplerinin de alt başlıkları detaylı bir şekilde ele alınmamıştır.

Tefsîrin başlıca üç önemli özelliğinin bilinmesi gerekmektedir. Bunlardan birincisi tefsîre konu olan âyetlerin Allah'ın kelamı olduğu; ikincisi bir âyet hakkında, Allah'ın maksad ve muradının hak olduğu; üçüncüsü de Allah'ın bir âyetten maksad ve muradının şu veya bu olduğuna dair ortaya konulan farklı mülâhazalardır. İlk ikisinde müslümanlar mabeyninde ihtilâfın olamayacağı bilinen bir gerçektir. Üçüncüsü ise müfessirlerin farklı yorumlamalarına açık olan tek taraftır. Bunlar da birbirinin alternatifi olan farklı yorumlar ya da yanlış yönelişler şeklinde tezahür etmektedir. Birincisi her ne kadar tefsîrde makbul karşılsa da âyetin mânâ alanını daraltmama konusunda dikkatli olunmalıdır. Tezat olanların hepsini de sapma, inhiraf veya çarpıtma olarak algılamamak gerekir. Çünkü müfessir burada samimi olarak görüş bildirip tefsîr alanında yeni ufuklar açmak istemiş olabilir.

Ayrıca tefsîrde ihtilâf meselesi geniş bir perspektiften bakılarak ele alınmalı-dır. İhtilâf kavramının müradif ve karşıt anlamlarına yer verilmelidir. İhtilâf anlaşılmadan ihtilâf çeşitleri ve sebeplerinin de anlaşılması zorlaşmaktadır. Semantik ayrımı yapılmadığı için ihtilâf, meseleye yeni bir çözüm getirmemek-tedir. Bu yüzden ihtilâf ele alınırken söz konusu kavramın semantik ayrıma dikkat etmek gerekmektedir.

İhtilâf sebepleri de üst perdeden değil de “Yüce Allah'tan”, “Kur'an'ın Dil Özelliklerinden, Müfessirlerden ve Nakillerden Kaynaklananlar” olmak üzere dört ana başlık altında ele alınmalıdır. Metnin sahibi Yüce Allah olduğu için onu sorgulama imkanımız yoktur. Kur'an-ı Kerîm açısından bakıldığında elimizde subûtu kat'i fakat her yerinde delaleti kat'i ve kesin olmayan bir metin bulun-maktadır. Bu metni anlamaya çalışan ise insandır. Bir şeye insan unsuru dahil olduğunda orada hataların olacağı da bilinmelidir. İnsanın zihin yapısı, zaman ve mekan mefhumuyla kodlandığı için, bulunduğu kültürel, coğrafi, sosyal ve siyasal olaylardan da etkilenmektedir. Bundan dolayı ihtilâf sebeplerinde müfes-sir faktörü en önemli maddedir. Diğer yandan tefsîrde ihtilâflara etki eden sebepler arasında harici unsurlar vardır. Bunların da başında hadîsler, sebeb-i

nüzûl, nesh, rivâyet farklılığı ve isrâiliyyat gibi sebepler gelmektedir. Bunlara ilaveten müstakil olarak telif edilmiş, tefsir külliyyatı ve isrâiliyyat denilen kadim din ve kültürlerin verileri vardır. Bunların da ihtilâf sebeplerindeki rolü ihmal edilmemelidir.